

DEMOCRATIE

Ideaal van Onvolkomenheden in dienst van de Vrede

Αν θέλεις ειρήνη προετομάσου για πόλεμο

Picasso's Guernica. Museo Nacional Centro del Arte Reina Sofia, Madrid

MASTER SCRIPTIE WIJSBEGEERTE

van

Paul Peter (P.P.) Boute

paulp.boute@kpnmail.nl

Studentnummer: 016276

Begeleider: Dr. G.H. van Oenen

Adviseur: Prof. Dr. H.A. Krop

ERASMUS SCHOOL OF PHILOSOPHY – ERASMUS UNIVERSITEIT

ROTTERDAM - NEDERLAND

Collegejaar 2020-2021

Woorden (inclusief citaten, exclusief noten): 21.657

INHOUDSOPGAVE

Hoofdstuk	Titel	Bladzijde
Hoofdstuk 1	Inleiding	3
Hoofdstuk 2	John F. Dewey over democratie en educatie	8
Hoofdstuk 3	Opmars van het Democratisch Bewustzijn	14
	A. Inleiding	
	B. De Moderne Tijd	
	1. Globale Afbakening	
	2. ‘No free lunch!’ ofwel ‘Alles heeft zijn prijs!’	
	a. Frankrijk	
	b. Engeland	
	c. Verenigde Staten	
	d. 1815-1848-1871	
	3. De Europese Etnische Oost-West Spiegel in de tijd	
	4. De organisatie van de democratie	
	C. Samenvatting	
Hoofdstuk 4	Democratie: Randvoorwaarden, Illusies en Hindernissen	27
	1. Inleiding	
	2. Gelijkheid (Egalité)	
	3. Rousseau’s inégalité	
	4. De invloed van macht en kracht	
	5. De Chimpanse Paradox	
	6. Democratie en Manipulatie	
	7. Democratische Gespletenheid	
	8. Samenvatting	
Hoofdstuk 5	Conclusie	39
Dankwoord		43
Bibliografie		44
Toelichting afbeelding p. 1		45

Hoofdstuk 1. INLEIDING

In deze thesis wil ik tot uiting brengen dat democratie meer is dan slechts het uitbrengen van een periodieke stem op een bepaalde politieke richting, meer dan slechts het verlenen van een mandaat aan vertegenwoordigers, maar dat ze gebaseerd moet zijn op een actieve deelname van iedereen aan de politieke inrichting van de samenleving. Hierdoor moet de mens een beter grip krijgen op zijn leven, op de vraagstukken die in gezamenlijkheid moeten worden opgelost alsmede een groter inzicht verwerven waarom bepaalde wensen wel of niet vervuld kunnen worden, wat gerechtvaardigde offers zijn die men van de ander kan verlangen en de offers die men zelf moet brengen. Ik zal betogen dat het voor de mens - die gegeven de eindige omvang en de gesloten vorm van de planeet als haar habitat- noodzakelijk en onontkoombaar wordt om zich juist op democratische basis met elkaar en ten opzichte van de *Umwelt* te verhouden, zulks omwille van de vrede, het behoud van de aarde en van zichzelf. Dit alles vereist educatie, oefening, weerbaarheid en frustratiemanagement. Slagen wij niet in de vervulling van die aan ons zelf te stellen opdracht, dan zal daar een aanzienlijke prijs voor worden betaald, die niet anders dan als verlies kan worden gekenschetst.

De Griekse ondertitel van deze thesis, meer bekend in haar Latijnse vorm *Si vis pacem, para bellum*¹ heb ik in doorgehaalde vorm neergezet, niet omdat deze uitspraak, die aan Plato's werk *De Wetten* wordt toegeschreven, geen waarheidswaarde zou behelzen of geen praktische wijsheid zou bevatten (zij kan altijd nog in het achterhoofd worden gehouden) maar de Vrede verdient een positievere, een progressievere insteek, een andere geesteshouding (*mindset*).

Democratie, meer en anders dan bij andere staats- en regeringsvormen, is een krachtenveld van belangen, ideeën en idealen. De idealen binnen de democratie verschillen per burger en groepen van burgers en vormen een scala waarbinnen gematigde en extreme denkbeelden en uitingen daarvan voorkomen. Het democratisch ideaal is daarmee de acceptatie van onvermijdelijke imperfectie omdat niemand zijn individuele en geen partij zijn groepsideaal aan de ander beslissend tegen zijn wil kan opdringen tenzij in het uitzonderlijke geval van unanimitieit. Immers met het zich neerleggen bij het ideaal van democratie legt men zich op voorhand ook neer bij de mogelijkheid het eigen particuliere of groepsideaal niet of verre van volmaakt en volstrekt te kunnen realiseren. Hoe met deze idealen-paradox, deze frustratieruil – *de ruil van alleen-zeggenschap tegen dat van de vrede* – om te kunnen gaan, vormt het onderwerp van deze thesis, maar ook de reden waarom en op welke terreinen en in welke hoedanigheden die paradox zich in de praktijk manifesteert. Hoedanigheden als verzet, ondermijning, machtsverschillen (fysiek en economisch), illusies en kennis- en vaardigheidskloven om er slechts enkele te noemen. Handelwijzen hoe met die paradox om te gaan zijn educatie, opvoeding, oefening en kennis, zo treffend samengevat in het Duitse begrip *Bildung*. Die paradox en opgave tot omgang ermee vinden we terug bij John F. Dewey (1859-1952), die in zijn boek *Democracy and Education, An Introduction to the Philosophy of Education (1916)* schrijft²:

Every expansive era in the history of mankind has coincided with the operation of factors which have tended to eliminate distance between peoples and classes previously hemmed off from one another. Even the alleged benefits of war, so far as more than alleged, spring from the fact that conflict of peoples at least enforces intercourse between them and thus accidentally enables them to learn from one another, and thereby to expand their horizons. Travel, economic and commercial tendencies, have at present gone far to break down external barriers; to bring peoples and classes into closer and more perceptible connection

---

¹ Als je de vrede wilt bereid je dan voor op de oorlog.

² Dewey's opvatting over de samenhang tussen democratie en educatie komt aan de orde in hoofdstuk vier.

with one another. It remains for the most part to secure the intellectual and emotional significance of this physical annihilation of space. (p. 86)

Deweys woorden hebben sindsdien alleen meer actualiteit gekregen. Hij roert in dit citaat twee elkaar ogenschijnlijk opopperende grootheden aan. Hij spreekt over perioden van expansie en hij spreekt over een fysieke tenietdoening van ruimte en de psychische of mentale en intellectuele uitdagingen die daaraan verbonden zijn. Ogenschijnlijk want de tenietdoening van de ruimte is de inversie van de expansie binnen een gesloten oppervlak. Dit sluit aan bij de uitdaging die de eindige en de (gekromde) vorm van onze planeet gepaard doet gaan met een alsmar groeiende wereldbevolking. Er is sindsdien een nieuwe ecologische uitdaging bijgekomen, die ik verderop (pagina 5) preciezer.

Rond 1500 telde de wereldbevolking ongeveer een half miljard mensen. Dat was de tijd dat Europeanen hun ontdekkingsreizen aanvingen. Sindsdien is de wereldbevolking exponentieel gegroeid tot inmiddels meer dan 7,8 miljard in oktober 2020. Die exponentiële groei geldt niet alleen de wereldbevolking maar in veel sterkere mate nog de contacten van welke aard ook tussen de mensen zelf. De meest recente en zeer jonge 'explosies' daarbinnen zijn toe te schrijven aan communicatie-fenomenen als facebook, twitter en instagram. De contacten kennen niet alleen een *steeds grotere variëteit* aan vormen maar hebben ook ieder een eigen inhoudelijke component en kennen daardoor bovendien *een meervoudige reciprociteit* en invloed. Een derde factor die niet onvermeld mag blijven is dat ook de *omloopsnelheden van de contacten* enorm zijn toegenomen. De mens komt zichzelf derhalve steeds meer, steeds vaker en in steeds sneller tempo tegen, waarbij de tijd-ruimte dimensie om dit alles te verwerken krimpt. Men moet concluderen dat deze krimp qua verwerkingstijd dezelfde (maar dan inverse) snelheidscoëfficiënt heeft als de groei van de andere grootheden. Op het huidige bevolkingsdrukkniveau neemt met de netto-groei van een persoon het aantal intermenselijke verhoudingen met 7,8 miljard toe. Niet al deze verhoudingen zullen zich in gelijke mate (kunnen) realiseren, maar het zegt ons iets over de ontzaglijke menselijke expansie-implicaties.³

Ons menselijke emotionele apparaat houdt ongelijke of zelfs slechts zeer geringe (evolutionaire) tred met de uitdagingen en spanningen die met deze exponentiële ontwikkelingen gepaard gaan. Het boek *'The Chimp Paradox'* van de Engelse psycholoog Dr. Steve Peters⁴ biedt ons daarover inzichten. Dit sluit ook aan bij wat de Nederlands-Amerikaanse primatoloog Frans de Waal⁵ benoemt in zijn boek *'De Bonobo en de Tien Geboden'*⁶ waarin hij verslag doet van zijn deelname in 2005 aan een symposium over Moraal en Religie en waarbij hij onder andere in gesprek is met de Dalai Lama en wiens volgende uitspraak hij citeert:

Het is glashelder dat ons morele denken gewoonweg niet in staat is de snelle groei in de verwerving en macht van kennis bij te benen. (p.18)

Emoties en moraliteit betreffen weliswaar verschillende grootheden maar er is een interactie tussen beide. Een punt dat zowel door Steve Peters en Frans de Waal wordt benadrukt. Het menselijk brein is in vergelijking met dat van chimpansees driemaal zo groot, maar het bevat geen nieuwe onderdelen. Waar eeuwen geleden de ene mens de ander in een opwelling doodde met een knuppel, zou eenzelfde opwelling nu de rode knop van een atoomaanval kunnen beroeren. De combinatie van

³ De huidige Covid-19 pandemie is het meest actuele en wrange voorbeeld ervan.

⁴ Steve Peters (1953), Middlesborough, Engeland, psychiater, publiceerde recentelijk drie boeken: *The Chimp Paradox* in 2012, *My Hidden Chimp* in 2018 en *The Silent Guides* in 2018.

⁵ Frans de Waal (1948) is a Dutch primatoloog en gedragswetenschapper. De Waal is professor aan het Department of Psychology at Emory University in Atlanta, Georgia, USA.

⁶ Frans de Waal *De Bonobo en de Tien Geboden* 12^e druk 2020 Uitgeverij Atlas Contact (Olympus), Amsterdam ISBN 9 789046 707562, vertaling van het oorspronkelijk in het Engels verschenen boek: *The Bonobo and the Atheist*.

schaalverkleining van de verwerkingstijd (stress) en de schaalvergroting van de eventuele gevolgen bij een min of meer gelijkblijvend besef van goed en kwaad (mores) illustreert mijns inziens wat De Waal en Peters ons willen duidelijk maken. In hoofdstuk 4 zal ik nader op Steve Peters' theorie ingaan.

Daarmee rijst de vraag naar en vooral de behoefte aan adequate (politieke) omgangsvormen om op die uitdagingen en spanningen binnen de intermenselijke verhoudingen een antwoord te bieden.

Doel van dit vertoog zal zijn te onderbouwen dat democratie daarvoor de meest voor de hand liggende, zo niet een onontkoombare, methode is en zo ja hoe die democratie gestalte zou moeten krijgen en welke belemmeringen daarbij opdoemen.

Op voorhand lijkt het mij een deel van het antwoord te kunnen zijn dat democratie de belofte inhoudt dat iedere wereldburger tijdens zijn leven de mogelijkheid heeft zijn bijdrage te leveren en zijn recht kan doen gelden om zich te laten horen en gehoord te worden of beter 'geluisterd' te weten, óp voorwaarde dat hij zich ook verplicht dit wederkerig toe te passen ten opzichte van zijn mede-wereldburgers. Om die belofte in te lossen en dit recht, *je geluisterd te weten*, te realiseren zullen we afhankelijk van de situatie waarin we ons bevinden ons moeten inspannen daarvoor de geëigende vormen en praktijken te vinden, dan wel deze te verbeteren. Het definieert democratie als een werkwoord, als een proces, en niet als slechts een abstract begrip, een (pro-)actief handelen zoals ik aan het slot van de eerste alinea heb willen aangeven.

Als ik mij van het woord 'hij' in mijn vertoog bedien, dan is 'zij' daarin uitdrukkelijk en volledig bij inbegrepen. Een verwaarlozing of tenachterstelling van de helft der mensheid, zoals dit tot voor kort nog algemeen het geval was (en in sommige delen van de wereld⁷ is dat nog steeds zo), zou een beschouwing over democratie ridiculiseren. Het komt de leesbaarheid ten goede want het voorkomt een wankelend, want beurtelings, gebruik van hij en zij in de tekst.⁸ Met deze éne zevenmijlslaarspas hebben we de basis van de democratie nog steeds slechts rudimentair behandeld, want je mogen laten horen en gehoord (geluisterd) te weten, zegt nog niets over wat dit in de gemeenschap van wereldburgers voor gevolgen heeft. Wie wel gehoord wordt, maar naar wie desondanks niet wordt geluisterd, is daarmee 'ont-luisterd'. Dat laatste is een beproefd recept voor het kweken van machteloosheidsgevoelens en kan in haar uiterste consequentie tot geweld leiden, wat zich in het gezegde *'wie niet luisteren wil, zal voelen'* bondig laat samenvatten. We kunnen dit in de geschiedenis tot op de dag van vandaag terugvinden als verzet, opstand en revolutie. Het waren overigens niet alleen vrouwen waarnaar niet geluisterd werd en die daarmee achtergesteld werden, het betrof ook menig man in de vorm van lijfeigenschap, slavernij, horigheid en zelfs arbeiders/werknemers. De positie van het kind werd al helemaal niet serieus genomen.

Als domein van de toepassing van democratie is nu de gehele mensheid vastgesteld. Wat Dewey in zijn tijd nog niet adresseerde is dat de mensheid niet alleen op de wereld is. Zij is 'slechts' de dominante (en arrogante) actor op het wereldtoneel, natuurrampen daargelaten. De effecten van het menselijk handelen (woord en daad) raken de omgeving van de mens, zijn medebewoners in de vorm van fauna (uitsterving) en flora (kaalslag), de landschappen (stuwdammen e.d.), de zeeën (plastic), de dampkring (luchtvervuiling en ozonlaag) en zelfs tot daarbuiten (ruimtepuin) alsook haar eigen culturele scheppingen (oorlogsschade in Palmyra, Syrië), artefacten en grondstoffen. De Franse filosoof Bruno Latour heeft het idee geopperd om een parlement der dingen in het leven te roepen om recht te doen aan deze mede-aardbewoners.⁹ Naast het domein in de vorm van deelnemers: de

---

⁷ Het begrip 'delen van de wereld' kent geografische en religieus-etnische verstrengelingen.

⁸ De werkelijkheid is nog ingewikkelder nu genderpolitiek hoog op de agenda staat.

⁹ Piramides van Gizeh, Angkor Wat, Machu Picchu, de Chinese Grote Muur, Maya- Azteken- en Inca tempels, Borubudur, Franse kathedralen etc.

mens gecompleteerd met fauna, flora, landschappen en dingen is er de schaal waarbinnen de democratie vorm moet krijgen. Democratie veronderstelt het tegendeel van een 'top-down'-benadering, maar wil het effectief zijn, dan vereist het ook een praktische benadering van de vraagstukken waarmee een samenleving te maken krijgt. Veelal zijn dat vraagstukken die zich, afhankelijk van het onderwerp, binnen een lokaal beperkte context voordoen (dorp, stad, land, staat, federatie).

De mensheid staat voor de uitdaging zichzelf te moeten leren kennen wil zij zich door haar eigen handelen (woord en daad) haar milieu en daarmee zichzelf niet definitief ont-luisteren. De mens onderscheidt zich, lijkt zich het meest te onderscheiden van zijn omgeving door zijn reflexieve denkvermogen, dat het eigen denken en het eigen handelen tot onderwerp van dat denken zelf maakt. Dit vermogen heeft hem in staat gesteld te abstraheren van de fysieke werkelijkheid die hem omringt en wat hem vervolgens, als fysiek kwetsbaar wezen, de mogelijkheden bood om via taal en de mathematica technologieën te ontwikkelen die kwetsbaarheid te compenseren en zelfs te overcompenseren, waardoor hij als het ware de fysieke machtsverhoudingen die hij onderhield met zijn omgeving in zijn 'voordeel' kon ombuigen. Opgemerkt dient te worden dat in het hem omringende dierenrijk technische inzichten en communicatieve vaardigheden niet ontbreken. Het wordt ook niet ondenkbaar geacht dat binnen de flora dergelijke vaardigheden opgeld doen¹⁰. Bij de mens zijn deze vaardigheden het meest vergaand ontwikkeld, zo mogen wij stellen aan de hand van wat wij om ons heen waarnemen. Aan de hand van het hiervoor aangehaalde citaat van Dewey en met name de laatste zin ervan, wil ik de hierin verwoorde uitdaging aan de mens bespreken.

Dit leidt tot de volgende opbouw van mijn betoog:

Hoofdstuk 2 In dit hoofdstuk zal ik de opvatting van **John F. Dewey** bespreken over het belang van educatie in het democratiseringsproces en wat daarvan de relevantie kan zijn om met de in hoofdstuk 4 gesignaleerde vraagstukken om te gaan.

In **hoofdstuk 3** 'De opmars van het democratisch bewustzijn' blik ik in grote lijnen terug hoe democratie zich in de loop der geschiedenis heeft ontwikkeld. Die opmars verliep niet zonder slag of stoot en heeft in de afgelopen eeuwen belangrijke en uiterst tumultueuze ontwikkelingen gekend. De Amerikaanse politicologe Sheri Berman heeft deze beschreven in haar boek *Democracy and Dictatorship in Europe. From the Ancien Régime to the Present Day*. Dat *Dictatorship* kent verschillende vormen waarvan de meest heftige, de totalitaire, nog maar kort achter ons liggen en waarvan de gevolgen ons tot permanente waakzaamheid gebieden.¹¹

In **Hoofdstuk 4** '*Democratie: randvoorwaarden, illusies en hindernissen*', zal ik schetsen hoe het democratisch proces zijn context kent in een wereld die zijn invloed op dit proces uitoefent en de verwerkelijking ervan tot een voortdurend 'werk in uitvoering' bestempelt, dat het een speelveld is van opvattingen over gelijkheid en ongelijkheid, van experimenten, machten en krachten, talenten en mentale gesteldheden, verstand en manipulatie. Beperkingen die vooral ook verband houden met hoe de werkelijkheid door mensen verschillend wordt opgevat. In die zin vormt dit hoofdstuk de kern van mijn betoog omdat zij de context schetst van de hoedanigheden en uitdagingen waarmee een democratische samenleving te maken heeft en waarin zij haar waarde toont.

Hoofdstuk 5 '*conclusie*' Een model voor de toekomst? zal gewijd zijn aan een samenvattende conclusie met betrekking tot de geschetste context waarbinnen de mens de noodzaak voor haar democratische ideaal vormgeeft en hoe hij met de in hoofdstuk 4 geschetste uitdagingen zou kunnen

¹⁰ Th. C.W. Oudemans/N.G.J. Peeters *PLANTAARDIG Vegetatieve filosofie* (2014) KNNV Uitgeverij, Zeist

¹¹ Ik zal ook beperkt gebruik maken van de historische inzichten van Jonathan I. Israel zoals verwoord in diens boek *A Revolution of the Mind*.

of moeten omgaan. Deze conclusie kan en zal er niet een zijn die alle problemen wegneemt met betrekking tot de immense uitdaging die democratie ons stelt, immers zij beslaat de gehele mensheid en de zorg voor haar habitat. Te menen daarvoor één oplossing te bieden zou een contradictie met de essentie van democratie opleveren. Democratie is een voortdurend proces met miljarden (zo niet triljarden) variabelen met een perspectief dat voortdurend onderhoud en vernieuwing en dus immense denkkraft, volharding en optimisme vereist. Ik zal in de conclusie de handreikingen die Dewey ons biedt meenemen.

Hoofdstuk 2. JOHN F. DEWEY OVER DEMOCRATIE EN EDUCATIE

In de inleiding sprak ik over het belang van educatie als fundament voor de democratie. Dat belang werd met name door de Amerikaanse onderwijskundige, psycholoog en filosoof John Dewey (1859-1952) onderkend. In 1916 schreef hij: *Democracy and Education: An introduction to the philosophy of education*. Ik zal hier zijn visie weergeven zoals neergelegd in hoofdstuk 7 ervan: *The Democratic Conception in Education* alsmede mijn denkbeelden naar aanleiding daarvan.

Dewey concludeert aan het einde van dit hoofdstuk:

1. The conception of education as a social process and function has no definite meaning until we define the kind of society we have in mind. (p. 97)¹²
2. Since education is a social process, and there are many kinds of societies, a criterion for educational criticism and construction implies a particular social ideal. (p. 99)

Dewey beschrijft ter illustratie hiervan drie soorten samenlevingen: (1) die van de Griekse oudheid ten tijde van Plato onder de noemer: *De Platoonse Educatieve Filosofie*; (2) die van de tijd van de Verlichting als *The "Individualistic" Ideal of the Eighteenth Century*; en (3) Educatie als nationaal en sociaal gegeven in vooral de 19^e eeuw *Education as National and as Social*, ieder met een eigen sociaal ideaal.

1. De Platoonse Educatieve Filosofie

Over de samenleving waarin deze filosofie heerste en in het bijzonder over Plato merkt hij op:

No one could better express than did he the fact that a society is stably organized when each individual is doing that for which he has aptitude by nature in such a way as to be useful to others (or to contribute to the whole to which he belongs); and that it is the business of education to discover these aptitudes and progressively to train them for social use. (p. 88)

Dewey schrijft dat de Griekse samenleving in Plato's tijd in hoge mate een ondemocratische klassenmaatschappij was. Voor zover in die tijd van democratie sprake was, hadden vrouwen en slaven daar geen deel aan. Bovendien, en dat is wat Dewey bedoelt met het democratisch manco van die tijd, stelde educatie mensen niet of nauwelijks in staat de grenzen binnen die klassenmaatschappij te overschrijden. Onderwijs was erop gericht om de eigen sociale klasse te versterken, maar tevens om de grenzen tussen de sociale klassen te bewaken.¹³

2. The "Individualistic" Ideal of the Eighteenth Century

Ten aanzien van de visie op de rol van educatie binnen The "Individualistic" Ideal of the Eighteenth Century is Dewey positiever gestemd ook al is daarop kritiek:

In the eighteenth-century philosophy we find ourselves in a very different circle of ideas. "Nature" still means something antithetical to existing social organization; Plato exercised a great influence upon Rousseau. But the voice of nature now speaks for the diversity of individual talent and for the need of free development of individuality in all its variety.

---

¹² Ik volg de pagina-indeling van de uit de Universiteitsbibliotheek (Erasmus Universiteit Rotterdam) gedownloadte versie ervan die loopt van bladzijde 81 tot en met 99.

¹³ Dit verschijnsel doet zich zoveel jaren na de tijd van Plato overigens nog altijd in zekere zin op veel plaatsen in de wereld voor en werd in 1935 treffend verwoord in het door de Nederlandse zanger en voordrachtskunstenaar Louis Davids gezongen lied: Als je voor een dubbeltje geboren bent bereikt je nooit een kwartje. Dit onderstreept de noodzaak van een verbreding en verdieping van het begrip educatie.

Education in accord with nature furnishes the goal and the method of instruction and discipline. Moreover, the native or original endowment was conceived, in extreme cases, as nonsocial or even as antisocial. Social arrangements were thought of as mere external expedients by which these nonsocial individuals might secure a greater amount of private happiness for themselves. Nevertheless, these statements convey only an inadequate idea of the true significance of the movement. In reality its chief interest was in progress and in social progress. The *seeming*¹⁴ antisocial philosophy was a somewhat transparent mask for an impetus toward a wider and freer society-toward cosmopolitanism. (p. 91)

In deze beschrijving ontwaar ik bij Dewey via 'nature' een verwijzing naar de invloed van biologie op de samenleving.

The so-called individualism of the eighteenth-century enlightenment was found to involve the notion of a society as broad as humanity, of whose progress the individual was to be the organ. But it lacked any agency for securing the development of its ideal as was evidenced in it falling back upon Nature. (p. 99)

en

One of the fundamental problems of education in and for a democratic society is set by the conflict of a nationalistic and a wider social aim. The earlier cosmopolitan and "humanitarian" conception (18th century/pb) suffered both from vagueness and from lack of definite organs of execution' and agencies of administration. (p. 97)

Het zogenaamd niet-sociale element kwam tot uiting in de nadruk op de individuele mens en zijn educatieve ontwikkeling. Zoals Dewey met het woord '*seeming*' uitdrukt was het sociale element juist terug te vinden in het kosmopolitische en het humanistische concept dat aan dit ideaal ten grondslag ligt. In de hedendaagse wereld lijkt dit concept in zijn kern actueler dan ooit, tegen de achtergrond van wat ik in de inleiding betoogde over een wereld waarin de mensheid en zijn activiteiten geconfronteerd worden met de grenzen van de planeet, de samenhangende verkeersstromen (fysiek en digitaal) en de ecologische impact ervan op een inclusieve habitat. Het door Dewey geconstateerde tekort in de vorm van vaagheid en het ontbreken van uitvoerings- en bestuursorganen van toen lijkt zijn verklaring te vinden in de nog monarchaal autoritaire en behoudzuchtige staatsvormen van de 18^e eeuw. De Franse revolutie vormde pas aan het eind van die eeuw een inbreuk daarop. Inmiddels is er met de in 1945 opgerichte UNESCO in zekere zin tegemoetgekomen aan het door Dewey aangestipte tekort.¹⁵ De door Dewey opgemerkte spanning tussen het 'sociale' en het 'individuele' binnen het "Individualistic" Ideal of the Eighteenth Century, is wel aanwezig, maar het houdt de aanzegging in van een dialectiek die deze spanning noodzakelijk zal dienen te overstijgen. De opkomende maatschappelijke eis tot erkenning van het individualisme en dus van het individu is een waarschuwing aan de heersende machten dat onderdrukking van het individu een sociale schijnwereld in stand houdt en dat de mens pas zijn ware sociale aard en talenten kan ontwikkelen in een samenleving die hem als individu volledig respecteert en niet onmondig houdt. Niet verbieden, maar gebieden stimuleert (*Sapere Aude!*).

---

¹⁴ De cursivering en benadrukking is van mij.

¹⁵ United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) is een organisatie met als doel het waarborgen van vrede en veiligheid door de samenwerking tussen de verschillende lidstaten op het vlak van onderwijs, wetenschap, cultuur en communicatie. UNESCO is opgericht op 16 november 1945; het hoofdkantoor staat in Parijs.

Met de opkomst van het individualisme tijdens de Verlichting, ontwikkelde de mens als individu een eigen positie, zocht hij zijn vrijheid in een wereld waarbinnen de mens veelal een onderhorige was van de leidende adellijke en religieuze machten. Pas met het individualisme ontstond als vanzelf de afstand tot de 'opgelegde gelijkschakeling'. De "Individualistic" Ideal of the Eighteenth Century kon zich niet doorzetten, omdat de oude machten nog te sterk waren en de nieuwe krachten te zwak. Het 'seeming' antisociale van het individualisme is eerder een paradox, een schijntegenstelling. Individuele vrijheid, die het best beleefd kan worden binnen een democratische samenleving, is eerder een bron voor het sociale, een uitdaging tot veranderingsbereidheid dan een gelijkschakelende groepsdwang, die we als extremen terugvinden in dictaturen en in het bijzonder in de totalitaire variant ervan. Voor individualisme als basis voor een sociale context vinden we mijns inziens ondersteuning voor Dewey bij Immanuel Kant in diens essay *Was heisst Aufklärung?*¹⁶ Een vraag die hij als volgt beantwoordde:

Aufklärung ist der Ausgang des Menschen aus seiner selbstverschuldeten Unmündigkeit. Unmündigkeit ist das Unvermögen, sich seines Verstandes ohne Leitung eines anderen zu bedienen. Selbstverschuldet ist diese Unmündigkeit, wenn die Ursache derselben nicht am Mangel des Verstandes, sondern der Entschliebung und des Mutes liegt, sich seiner ohne Leitung eines anderen zu bedienen. Sapere aude! Habe Mut, dich deines eigenen Verstandes zu bedienen! ist also der Wahlspruch der Aufklärung.

Het individualisme dat zich toont door uit onmondigheid te treden, waartoe Kant oproept, is een kernwaarde voor de ontwikkeling van de democratie en een sociale verhouding tot de ander. Het positief sociaal gerichte Verlichtingsindividualisme laat zich ook terug vinden in de eerste drie van diens vier *Grundfragen?* Die hij stelt in zijn belangrijkste werk *De Kritiek van de Zuivere Rede: Was kann ich wissen? Was soll ich tun? en Was darf ich hoffen?*¹⁷ waarin elk van die drie vragen het *Ich* centraal staat.

Het cosmopolitisch ideaal van de 18^e eeuw waarover Dewey spreekt vormde nog slechts een aanzet, eerst was er nog een nationalistisch interval (of terugval?). Ik zou het metaforisch willen duiden als een historische wenteltrap: een opgang in (regelmatig) terugkeren. Dewey geeft het op zijn manier duiding:

Three typical historic philosophies of education were considered from this point of view. The Platonic was found to have an ideal formally quite similar to that stated, but which was compromised in its working out by making a class rather than an individual the social unit. The so-called individualism of the eighteenth-century enlightenment was found to involve the notion of a society as broad as humanity, of whose progress the individual was to be the organ. But it lacked any agency for securing the development of its ideal as was evidenced in its falling back upon Nature. The institutional idealistic philosophies of the nineteenth century supplied this lack by making the national state the agency, but in so doing narrowed the conception of the social aim to those who were members of the same political unit, and reintroduced the idea of the subordination of the individual to the institution. (p. 99)

Dit laatste citaat was Dewey's conclusie met betrekking tot de betekenis van educatie zoals deze in de 19^e eeuw werd opgevat en dan met name in die van continentaal Europa en in het bijzonder nog dat van Duitsland. Onderwijs werd een instrument van '*nationbuilding*', om als natie weerbaarder te worden in het Europa van die tijd. Onderwijs werd verplicht en gebruikt als disciplinerende kracht. Dewey schrijft:

---

¹⁶ Immanuel Kant *Was heisst Aufklärung* 1784 *Berlinische Monatsschrift*

¹⁷ Immanuel Kant *Kritiek van de Zuivere Rede* 1781 (A805) 1787 (B833) Nederlandse Editie Uitgeverij Boom 2004 p. 642

The German states felt (and subsequent events demonstrate the correctness of the belief) that systematic attention to education was the best means of recovering and maintaining their political integrity and power. (p. 94)

Die praktijk luidde een verandering in de theorie ten opzichte van de 18^e eeuw in, namelijk dat het individualisme van die tijd naar de achtergrond werd gedrongen. De staat voorzag niet alleen in de middelen (*'the instrumentalities'*) maar verbond hieraan ook een doel: het kweken van patriottisme, soldaten en de personele bemanning van een geolied staatsapparaat:

When the actual practice was such that the school system, from the elementary grades through the university faculties, supplied the patriotic citizen and soldier and the future state official and administrator and furnished the means for military, industrial, and political defense and expansion, it was impossible for theory not to emphasize the aim of social efficiency. (p. 94)

Het diende met name in Duitsland, aldus Dewey, de weerbaarheid van de opkomende Duitse eenheidsstaat ten opzichte van haar omringende vijandig beschouwde landen, hetgeen tegen de achtergrond van het voorbije Napoleontische tijdperk, moet worden gezien:

Since the maintenance of a particular national sovereignty required subordination of individuals to the superior interests of the state both in military defense and in struggles for international supremacy in commerce, social efficiency was understood to imply a like subordination. The educational process was taken to be one of disciplinary training rather than of personal development. Since, however, the ideal of culture as complete development of personality persisted, educational philosophy attempted a reconciliation of the two ideas. The reconciliation took the form of the conception of the "organic" character of the state. The individual in his isolation is nothing; only in and through an absorption of the aims and meaning of organized institutions does he attain true personality. What appears to be his subordination to political authority and the demand for sacrifice of himself to the commands of his superiors is in reality but making his own the (p. 94) objective reason manifested in the state-the only way in which he can become truly rational. (p. 95)

Dewey stelt dat deze transformatie van educatie-ideaal van 18^e op de 19^e-eeuwse variant een spanning blootlegt tussen enerzijds de ontwikkeling van de mens als individu door de generaties heen, die zijn persoonlijke vrijheid dient en daarmee een democratische ontwikkeling en anderzijds de hierboven geschetste ontwikkeling (in met name Duitsland) waarin de lange termijn ondergeschikt wordt gemaakt aan zowel een zekere kortzichtigheid van bezorgde ouders, die het directe welzijn (*carrière*) van hun kinderen op het oog hebben, als (en waarschijnlijk sterker nog) aan de belangen van de in die tijd heersende autoritaire macht:

But there is the great difficulty. Each generation is inclined to educate its young so as to get along in the present world instead of with a view to the proper end of education: the promotion of the best possible realization of humanity as humanity. Parents educate their children so that they may get on; princes educate their subjects as instruments of their own purposes. Who, then, shall conduct education so that humanity may improve? (p. 95)

Dewey pleit:

We must depend upon the efforts of enlightened men in their private capacity. "All culture begins with private men and spreads outward from them. Simply through the efforts of persons of enlarged inclinations, who are capable of grasping the ideal of a future better condition, is the gradual approximation of human nature to its end possible. . ." (p.95)

Er zijn volgens Dewey twee eigenschappen die een democratisch samengestelde samenleving kenmerken: wederkerigheid in belangen en verandering(sbereidheid). De vraag die hij zich in zijn analyse stelde was hoe het met deze eigenschappen is gesteld in de historische ontwikkeling van de democratie, zoals hiervoor besproken.

Ten aanzien van de mensheid, educatie en democratie zegt Dewey is het van belang te erkennen dat maatschappij (society) een te gelijkschakelend begrip is. Mensen verbinden zich met elkaar op velerlei wijze en voor velerlei doelen en een mens is betrokken bij een menigte van diverse groepen van allerlei pluimage (p. 81/82). Dit sluit aan bij wat Amartya Sen veel later als argument gebruikt in zijn boek *Identity and Violence* (2006), waar Sen betoogt dat geweld vaak voortvloeit omdat men de mens te zeer slechts op basis van een van zijn identiteiten (achtergronden) aanspreekt en beschouwt. Ten aanzien van het democratisch ideaal schrijft Dewey:

1. **The Democratic Ideal. The two elements** in our criterion¹⁸ both point to democracy.
  - a. **The first** signifies not only more numerous and more varied points of shared common interest, but greater reliance upon the recognition of **mutual interests as a factor in social control**;
  - b. **The second** means not only freer interaction between social groups (once isolated so far as intention could keep up a separation) but **change in social habit-its continuous readjustment** through meeting the new situations produced by varied intercourse. And these two traits are precisely what characterize the democratically constituted society (p.86/87)

Met betrekking tot dit laatste element weidt Dewey in zijn essay als volgt uit over de invloed van het kosmopolitisme of het tegendeel ervan:

The essential point is that isolation makes for rigidity and formal institutionalizing of life, for static and selfish ideals within the group. That savage tribes regard aliens and enemies as synonymous is not accidental. It springs from the fact that they have identified their experience with rigid adherence to their past customs. On such a basis it is wholly logical to fear intercourse with others, for such contact might dissolve custom. It would certainly occasion reconstruction. It is a commonplace that an alert and expanding mental life depends upon an enlarging range of contact with the physical environment. But the principle applies even more significantly to the field where we are apt to ignore it-the sphere of social contacts. Every expansive era in the history of mankind has coincided with the operation of factors which have tended to eliminate distance between peoples and classes previously hemmed off from one another. Even the alleged benefits of war, so far as more than alleged, spring from the fact that conflict of peoples at least enforces intercourse between them and thus accidentally enables them to learn from one another, and thereby to expand their horizons. Travel, economic and commercial tendencies, have at present gone far to break down external barriers; to bring peoples and classes into closer and more perceptible connection with one another. It remains for the most part to secure the intellectual and emotional significance of this physical annihilation of space. (p. 86)

Samenvattend is Dewey's analyse in de huidige tijd in zijn essentie onverminderd actueel en van belang nu de wereld nog 'kleiner' (*this physical annihilation of space*) is geworden dan in 1916(!), het jaar waarin hij dit schreef. Uit wat hij schrijft blijkt dat de spanning tussen enerzijds de afbraak van externe grenzen (Dewey gebruikt het woord of beter gezegd de metafoor '*endosmosis*' een term uit

---

¹⁸ the intellectual and emotional significance

de biologie waarbij water vanuit omringende oplossing een cel of organisme binnendringt) alsnog de nieuwe humaniteit tot stand brengt via een kosmopolitische ontwikkeling en anderzijds het kennelijk diepmenselijke verlangen *'alles of zoveel mogelijk alles bij het oude'* te houden. Dit strekt zich uit van de wens tot behoud van economische en politieke machtsposities, maar ook in 'de opstand of weerzin' tegen immigratie (arbeidsmigratie en vluchtelingenstromen). Verlangens die onderling vaak strijdig zijn en anderzijds gerechtvaardigd, een strijdigheid die zich alleen al laat vatten in twee woorden: neokoloniaal machtsbehoud. Het (neo)koloniale streven was er op uit machtsposities te verwerven, maar eenmaal verworven moesten ze geconserveerd worden. Dit te converteren naar een nieuwe democratische orde vergt een intellectuele acrobatiek die niets anders dan met een wereldomvattend educatief plan kan c.q. moet worden aangevat, want zij moet het perspectief schetsen waarin de mensheid bereid zal zijn de toekomst invulling te geven op een vreedzame en ecologisch verantwoorde wijze. Anders gezegd: om de mens en zijn habitat te behouden moet men vooruitstrevend handelen, dat wil zeggen oude gewoonten en verworvenheden achter zich laten. De geschiedenis leert dat dit een langdurig en pijnlijk proces is. De strijd tussen het oude en het nieuwe. Het transcenderen van tijdelijkheid naar duurzaamheid. Een equivalent ervan is te vinden in het om kunnen gaan met het belangencomplex dat schuil gaat achter het individuele biologische dictaat van geboren worden en sterven ten behoeve van het overleven van de soort(en) en De Wereld. Hoe die strijd tot nu toe verliep geef ik weer in het volgende hoofdstuk.

Hoofdstuk 3 . OPMARS VAN HET DEMOCRATISCH BEWUSTZIJN

A. Inleiding

Dit hoofdstuk zal ik wijden aan een beknopte geschiedenis van de opmars van het democratisch bewustzijn van de mens. De mens die zich, na een nomadisch jagersbestaan en agrarische samenlevingsvormen, steeds meer in stedelijke verbanden ging groeperen. Met die onder de term urbanisatie geduide ontwikkeling heeft zich een al in vorige hoofdstukken genoemde compressie aangekondigd. Er is een aansluiting met wat Dewey duidde als: *Annihilation of Space*. De urbanisatie is er een eerste fenomeen van, maar de wereldwijde bevolkingsgroei maakte die compressie pas echt manifest. De mens ging in steeds grotere getalen bijeen leven en werken. Deze ontwikkeling maakte het als vanzelf noodzakelijk om regels te treffen om binnen een min of meer vreedzame maatschappij samen te leven, waarbij aanvankelijk vrijheid werd ingeruild geruild tegen veiligheid en bescherming door soevereine heersers. De spanning die deze ruilsituatie opriep die niet door iedere mens werd geaccepteerd leidde tot het verlangen naar meer zeggenschap over het eigen leven. Voor het gebied dat wij als de Westerse wereld beschouwen, ligt de bakermat van de democratie in het klassieke Griekenland. In het vorige hoofdstuk heb ik over die tijd Dewey geciteerd en geconcludeerd dat democratie toen nog in haar prilste schoenen stond en dat deze slechts voor een zeer beperkt deel van de bevolking gold. Niettemin betekende het een eerste stap, die pas millennia later een bredere basis zou krijgen.

De Britse historicus Jonathan I. Israel schrijft in zijn boek: *A Revolution of the Mind*:

But however baffling the Enlightenment's "revolution of the mind" has so far proven for historiography, the fact remains that the most decisive phase in the rise of democracy, individual liberty, and egalitarian values to centrality within the Western World's value system was clearly the period from immediately prior to the American Revolution, say from around 1770, down to 1789. Neglected in the past, the astounding intellectual victories of the radical *philosophes* during these two fraught, bitterly contested decades, as well as the ensuing torrent of egalitarian ideology engulfing France and Holland before (even more crucially than after) 1789, were inseparably linked to the revolutionary process that followed, a historical reality, that must eventually assume a preeminent place in all serious inquiry in to the origins of modern equality and democracy. (p.38/39)

Het is precies die cesuur in de geschiedenis, vanwaar Sheri Berman haar boek *Democracy and Dictatorship in Europe* aanvangt. Hoewel zij zich met haar titel tot Europa wil beperken, zal ik mij omwille van het extraterritoriale gedrag van menig land binnen dit continent sinds 1492 niet aan een gedeeltelijke beschrijving van dit gedrag en de gevolgen ervan voor de wereld en de toekomst van de democratie ontkomen.

B. De moderne tijd

1. Globale Afbakening

In haar boek geeft de Amerikaanse politicologe *Sheri Berman* een overzicht van de ontwikkeling van de democratie in de moderne tijd. Zij beschrijft voornamelijk de ontwikkelingen in de grotere West-Europese landen waarbij zij een onderscheid maakt tussen enerzijds Frankrijk en Engeland en anderzijds het meer continentale gebied dat wordt ingenomen door het huidige Duitsland en Italië, landen of beter gezegd natiestaten die ondanks de gemeenschappelijke taalachtergrond binnen hun eigen gebieden, pas later in de 19^e eeuw door unificatie ontstonden. Spanje, dat al langer als

eenheidsstaat fungeerde, is een buitenbeentje door haar geïsoleerde positie. Oost-Europa¹⁹ heeft ook haar aandacht, maar dat gebied kent een nog tumultueuzer geschiedenis dan de eerdergenoemde landen al was het maar omdat zich daar de afgelopen honderd jaar zowel staatkundig als etnisch fundamenteel andere en ingrijpender ontwikkelingen hebben afgespeeld. Berman motiveert deze keuze voor Europa omdat zij het de perfecte plek vindt aangezien: (1) in Europa de democratie werd geboren en (2) het nu (anno 2020/2021) een thuis biedt aan een grote verscheidenheid aan goed en niet zo goed functionerende democratieën én omdat dit continent het toneel is geweest van alle soorten regeringsvormen – monarchistische, militaire, populistische, hybride, competitieve, totalitaire zoals fascistische, nationaalsocialistische en communistische dictaturen (p.2) en dat alles náást een reeks van nationale, economische, etnische en religieuze factoren.

Ik zal haar in deze ‘Westerse’ keuze volgen, vooral om redenen van praktisch belang. De Brits-Indische econoom (Nobelprijswinnaar 1998) en filosoof Amartya Sen echter betwist de exclusiviteit van Europa op het gebied van democratie. Hij zei dat overigens niet in een reactie op Berman, wier boek toen nog niet was verschenen. Sen gaf zijn visie over de samenhang tussen identiteit en geweld in zijn boek *Identity and Violence The Illusion of Destiny* uit 2006. Zonder het belang van Westerse opvattingen te willen ontkennen spreekt hij over een Westerse vooringenomenheid ten aanzien van democratie en haar oorsprong. Hij geeft in zijn boek (p. 51-53) daarvoor drie redenen:

1. Er bestaat een verband tussen de oude (klassieke) Griekse opvattingen over democratie en die van even oude beschavingen wier territoria gelijk met het huidige Irak, Iran, India, Pakistan en Egypte;
2. Er was een eerdere invloed van de Griekse vorm van democratie op de oostelijk van haar gelegen gebieden/staten, dan op het West-Europese gebied. Sen heeft het dan vooral over lokale vormen van democratie;
3. Democratie gaat niet slechts over ‘*ballots and votes*’, maar ook over publiek, openbaar debat en overleg, het zogenaamde ‘*government by discussion*’, die aldus Sen met name ook in gebieden waar het Boeddhisme grote invloed had zelfs tot in Japan, en dat nog ruim voor de tijd dat de Engelse Magna Charta werd getekend).

Deze waarschuwing van Sen geldt niet alleen ten aanzien van het ‘Oosten’, maar is ‘waarschijnlijk’ evenzeer van toepassing op leefvormen in het pre-Colombiaanse tijdperk van het Amerikaanse dubbelcontinent. Hoe *waar* dat *waarschijnlijk* is laat ik in dit vertoog verder rusten. Zoals gezegd is dit geen kritiek op of verwijt naar Berman, maar een waarschuwing van Sen om over het onderwerp democratie niet te eenzijdig c.q. te Westers te denken. Sen illustreert die kritiek in zijn boek met wat *hij* het debacle van het Amerikaanse ingrijpen in Irak van 2003 vindt, waarbij de VS en haar *Coalition of the Willing* hooghartig een Westers geïnspireerde democratie wilden vestigen. Omwille van een werkzame keuze zal ik, met inachtneming van Sens waarschuwing, Berman’s methode volgen.

2. ‘No free lunch!’ ofwel ‘Alles heeft zijn prijs!’

Berman begint haar analyse met de ontwikkelingen in de 17e eeuw die zullen leiden tot de Franse revolutie van 1789, waarna volgens haar de strijd om democratie in Europa een lange weg kent die na een climax tijdens het 20e-eeuwse interbellum (1918-1939) pas in 1945 beslecht wordt in het voordeel van de democratie, althans voor zover het West-Europa betreft. Die ontwikkeling was zoals het treffend wordt beschreven ‘*no free lunch*’, de weg was lang, heftig en ging met veel geweld gepaard.

---

¹⁹ exclusief de Russische Federatie (c.q. Sovjet-Unie).

a. Frankrijk

Om de politieke ontwikkeling van het moderne Europa te begrijpen moeten we, stelt Berman, het Ancien Régime begrijpen, dat was het régime waartegen de Fransen in 1789 in opstand kwamen. Dat régime werd belichaamd in de dictatoriale monarchie van de Franse Koning waarvan *le roi soleil*, Lodewijk de 14e, wel de markantste vertegenwoordiger was, hoewel pas zijn achterkleinzoon Lodewijk de 16e de wrange vruchten zou plukken van het verzet tegen het door hun dynastie gevoerde bewind. Het ancien régime bleek ten tijde van zijn laatste vertegenwoordigers niet meer in staat de uitdagingen van zijn tijd tegemoet te treden. Het had verzuimd de oude economische relaties en instituties aan te passen aan de veranderingen die zich tijdens de 16e en 17e eeuw afspeelden op sociaal, demografisch, ideologisch, economisch en vooral ook financieel gebied. Financiële en diepe economische problemen deden zich met name voor in het decennium direct voorafgaand aan de Franse revolutie. Het Franse systeem was er een van privileges die de koningen aan de lokale adel doorheen het land hadden gegeven in ruil voor loyaliteit. Die loyaliteit kunnen we het best omschrijven als corruptie die zich vooral financieel liet gelden. Belastingfaciliteiten en landbezit golden voor de adel maar niet voor de burgers. Die loyaliteit in de waagschaal zetten om aan de steeds luider klinkende gerechtvaardigde eisen van het volk (de derde stand waaronder de boeren) tegemoet te komen was een stap te ver voor de vorst, het zou de pijlers onder zijn absolute macht wegslaan. De ironie wil dat wanneer het niet linksom gebeurde, het wel rechtsom moest plaatsvinden. Ondanks democratische ontwikkelingen zoals het weer in functie roepen van de sluimerende *Estates-General* die sinds lange tijd (de 17e eeuw) weer bijeenkwam, bood het tijdsgewricht geen ruimte meer om de loyaliteitskoers te verleggen naar het gewone volk, een loyaliteit die hoe dan ook geen absolute macht meer zou inhouden. De verdeel- en heerspolitiek van het régime had er ook aan bijgedragen dat Frankrijk, het Franse volk, extreem verdeeld was en weinig tot matig ontwikkelde instituties kende, waardoor het een lappendeken van gesloten en op zichzelf aangewezen groepen was. In het verzet en de woede van de revolutie leidden deze tekortkomingen tot de chaos en het geweld waarmee ze uiteindelijk gepaard ging. Het was niet alleen het financieel-economische aspect, al laat zich de pijn daar het meest direct voelen, omdat het onmiddellijk ingreep op de levens van de derde klasse. Inmiddels had zich onder een deel van die klasse een intellectuele elite gevormd. Er werden theorieën en ideologieën gevormd, er verschenen in kranten en geschriften spot- en schotschriften (Rousseau, Voltaire) die hun weg naar de burgers vonden via salons in de grote steden, het meest in de hoofdstad. Een ander belangrijk aspect van de drang naar vrijheid en democratischer verhoudingen was de bevolkingsgroei. Deze groei vormde op zichzelf al een (statistisch) gewicht dat kwantitatief de macht van het régime *in Frage* stelde. Niet alleen het régime maar ook de macht van de kerk werd aangevochten, een andere pijler van eeuwenoude gezagsverhoudingen. De rationaliteit van het verlangen van de *citoyen* naar meer zeggenschap over zijn leven mengde zich met het vuur van de emotie, het bracht het ancien régime ten val in de orgie van de terreur van een nieuwe avant-garde onder leiding van Robespierre. Uit het tumult van die periode rees de ster op van een militair genie: Napoléon Bonaparte, lid van het revolutionaire consulaire triumviraat, die zichzelf niet alleen tot koning maar zelfs tot l'Empereur (koning van koningen) kroonde en een nieuwe dynastie vestigde alsof er geen revolutie (tegen onder andere nepotisme) had plaatsgevonden:

"Je jure de maintenir l'intégrité du territoire de la République ; de respecter et de faire respecter les lois du concordat et la liberté des cultes ; de respecter et faire respecter l'égalité des droits, la liberté politique et civile, l'irrévocabilité des ventes des biens nationaux; de ne lever aucun impôt, de n'établir aucune taxe qu'en vertu de la loi ; de

maintenir l'institution de la Légion d'honneur ; de gouverner dans la seule vue de l'intérêt, du bonheur et de la gloire du peuple français."^{20 21}

Tocqueville, zo citeert Berman hem, betitelde Napoleon's regering als: *'the despotism of a single person resting on a democratic basis'*.

Berman zelf schrijft:

Napoleon can thus be seen as the last of the enlightened dictators of the early modern period, as well as the first thoroughly modern one, since he both sought and achieved a remarkable degree of popular legitimacy. (p. 69)

Napoleon had niet alleen Frankrijk op het oog maar heel Europa waaraan hij de idealen van de Franse Revolutie oplegde. Nadat de kruitdampen van Waterloo waren opgetrokken, was Napoleon van het toneel verdwenen en bleek er nota bene een nieuwe telg uit de oude Bourbon-dynastie de troon te hebben bestegen. Er had zich echter wel een beslissende en onomkeerbare verandering voorgedaan, de positie van de adel was aangetast:

In addition to eliminating absolutism and much of the rest of the political and legal infrastructure of the ancient regime, the revolution transformed France's society and economy. Post-revolutionary society was no longer composed of corporate groups but individual citizens, equal before law. The big loser in this transition was the nobility. (p.75)

b. Engeland

Voor de Engelsen lag het kantelpunt in de aantasting van de absolute macht van de koning en de heersende klasse 100 jaar eerder, schrijft Berman, namelijk 1688. Hoewel ook in Engeland de transitie met veel en langdurig geweld gepaard ging, is het de vraag of de 'Engelse' revolutie al bij al net zo heftig uitpakte als bij de Franse revolutie het geval was, in ieder geval vond ze eerder plaats en belangrijk daarbij was dat de sociale structuur desondanks intact bleef. De nieuw ontstane *'landed upper class'* werd de machtigste in zijn soort in Europa en dat had zijn uitwerking op het vervolg van haar politieke ontwikkeling (p.47). Het had Engeland een grote voorsprong opgeleverd die ze benutte voor de vestiging en uitbreiding van haar wereldrijk. Men kan zeggen dat de Britse volksaard, die minder vurig is dan de Franse haar hierbij ten dienste heeft gestaan, naast het gegeven dat haar geïsoleerde positie als eilandrijk haar grenzen minder kwetsbaar maakte voor externe vijanden. Dat zou ook een beslissend voordeel blijken tijdens de Napoleontische oorlogen én zelfs nog in de 2e wereldoorlog. Wel zag Engeland zich in de loop van 18e eeuw geconfronteerd met het onafhankelijkheidsstreven van de nieuw statenbond aan de andere kant van de Atlantische Oceaan. In 1776 riep die bond haar onafhankelijkheid uit onder aanvoering van George Washington. Er werden dus in de 17^e en 18^e eeuw in Engeland stappen gezet in de richting van democratie, die zich uitten in afkalving van de macht van de monarchie, maar er bleef nog steeds een enorme afstand tussen de hogere klassen en het gewone volk. In de jonge Amerikaanse republiek lagen betere kansen voor de democratie.

---

²⁰ De tekst staat in het Engels in Bermans boek, ik heb echter de Franse versie ervan opgezocht. Bron hiervoor is: <https://www.lepoint.fr/histoire/en-direct-2-2-le-sacre-de-napoleon-va-pouvoir-commencer> .

²¹ 'Ik zweer dat ik de integriteit van het grondgebied van de Republiek in stand zal houden; de wetten van het concordaat en de vrijheid van de eredienst te respecteren en te doen respecteren evenzo die van gelijke rechten, de politieke en burgerlijke vrijheid, de onherroepelijkheid van de verkoop van nationale goederen; geen belasting te heffen, geen belasting vast te stellen behalve die krachtens de wet; om de instelling van het Legioen van Eer te handhaven; om uitsluitend te regeren met het oog op het belang, het geluk en de eer van het Franse volk.'(vertaling PB).

c. USA

De al eerder aangehaalde Tocqueville verklaarde die betere kansen voor de democratie uit het ontbreken van de typische relatie tussen de aristocratie en het bezit van land. De aristocratie ontbrak in de toen nog naar gelijkheid strevende bevolking van het land. Die gelijkheid betrof weliswaar niet de slaven en evenmin de oorspronkelijke bevolking, die werden hetzij dienstbaar geacht of opzijgezet. De gevolgen daarvan zijn nog immer manifest. Los van die pregnante feiten, ontstond er toch een vorm van democratie, waarvan de bevolking op het Europese vasteland slechts kon dromen. Juist uit de Europese contreien waagden velen de oversteek om hun *'American Dream'* te gaan waarmaken. De kansen om daar uit de armoede te geraken en een goed bestaan op te bouwen konden daar bij afwezigheid van de hoge en lage adel niet worden gefrustreerd.

Een belangrijk punt dat Tocqueville aanhaalt is dat een landadel niet kon ontstaan omdat nieuwe revolutionaire wetten werden aangenomen. Wetten die verhinderden dat landbezit in een hand bleef. Het erfrecht decreteerde dat het land bij het overlijden van de bezitter op gelijke wijze verdeeld zou worden onder alle kinderen en niet in zijn geheel overging naar de eerstgeborene. Het voordeel daarvan was dat het bezit aan land in steeds kleinere delen werd overgedragen aan latere generaties. Dit had een gunstige uitwerking op de bewerkingsgraad ervan. Hoe minder men had, des te meer was men geneigd en genoodzaakt het land ten volle te benutten. Bij landbezit in enkele handen was er het gevaar dat het land óf braak zou blijven liggen óf dat men er slaven of landarbeiders op liet werken wat de groei van de subklassen onder de bevolking zou bevorderen.

Voor de Amerikaanse burgeroorlog vonden deze praktijken overigens nog plaats in de zuidelijke staten. De burgeroorlog van 1861-1865 bracht die praktijken tot een einde en leidde tot de Verenigde Staten van Amerika in de politieke vorm zoals wij deze vandaag de dag kennen. Er was nog een ander effect van de genoemde landpolitiek en erfrechtkwesitie. Het bestond erin dat het land zich meer ontwikkelde in de richting van handel en industrie, waar immers meer aan viel te verdienen dan aan gering landbezit. Bovendien werd een onderwijssysteem gecreëerd waaraan kinderen op jonge leeftijd verplicht werden deel te nemen. Daarmee werd de bevolking meer dan in Europa, dat nog onder de oude gesel leefde, gestimuleerd zich te ontwikkelen. Hoewel de bevolking met name in het noordoostelijk deel van Amerika (*'New England'*) vooral van Engelse herkomst was, was die bevolking niet afkomstig uit de hogere klassen maar was zij wel goed ontwikkeld. Gevoegd bij de enorme immigratie die uit alle delen van Europa en later ook Azië, op gang kwam, bracht die mix een grote vitaliteit en ondernemingsdrift met zich mee. Men kan stellen, dat voor zover men niet tot de slaven of de oorspronkelijke bevolking behoorde, de democratie in de vorm van een rijkdom aan kansen werkelijkheid werd. Er kan andermaal een bewijs in worden gezien dat bevolkingstoename en migratiegolven van *'gewone'* mensen leiden tot meer democratie. Daarop kan zeker worden afgedongen wanneer wij de ontwikkelingen in Europa aan het begin van de 20^e eeuw aan een beschouwing onderwerpen, maar het neemt niet weg dat de stelling op zichzelf standhoudt.

d. 1815-1848-1871

De eerste helft van de 19^e eeuw was niet alleen het toneel van Napoleontische oorlogen en de daaropvolgende herinrichting van het politieke en Europese (inter)nationale landschap (het Verdrag van Wenen 1815), ze was dat ook voor een geheel andere revolutie: de Industriële, die met de ontdekking van de stoommachine eind 18^e eeuw door zijn Engelse uitvinder James Watt al was ingezet. De mens gebruikte al eeuwen gereedschappen en dieren als trekossen en paarden om het land te ploegen en zich sneller voort te bewegen. Deze nieuwe technologie en alles wat dit aan andere vormen ervan met zich meebracht zou enorme repercussies hebben voor de mens in de 19^e eeuw, in het bijzonder die van de eerste helft. Technologie werkt als een hefboom voor de lichamelijke menselijke prestaties. Berman schrijft in haar hoofdstuk *'1848'*:

During the first half of the 19th century European economies and societies changed dramatically. The continent's population for example grew rapidly ...in 1800 187 million...by 1840 there were perhaps 266 million. (een 42%-toename/PB)

Along with increased economic growth came striking changes in technology, transport, and communications. Road Networks expanded dramatically; the Austrian Empire, for example, built 30,000 miles of road between 1830-1847. Canals, steamships and railroads began transforming the way people and products traveled: the total shipping tonnage of the Western world more than doubled between 1800 and the early 1840s; the numbers of letters sent annually in France increased from 64 million to 94 million between 1830 and 1840; and travel times between major European cities and between cities and parts of the hinterland began to precipitously decline etc. ...Urbanization increased (1800 15% and by 1850 it was 20%) (p. 79).

Het betekende een versnelling in het proces dat ik in de inleiding al benoemde, namelijk dat de wereld 'kleiner' werd met de omspanning van de planeet door geavanceerdere transport- en communicatiemogelijkheden. Het hefboomeffect werkte echter niet alleen op fysieke prestaties, maar ook op maatschappelijke ontwikkelingen die ermee samenhangen, iets wat geldt tot op de dag van vandaag. De 19^e eeuw liet een trek zien vanaf het platteland naar de steden, de industriële centra. Het platteland kon de groeiende bevolking steeds minder emplooi bieden. Het betekende ook tewerkstelling in de vuile industrie waar 12-urige werkdagen en 6-daagse werkweken de mens tot industriële slaven maakte van de nieuw opgekomen klasse, die van het grootkapitaal. De woon- en de werksituaties waren ongezond. De democratisering leek achterhaald, men was nu loonslaaf van de nieuwe heersers geworden: de kapitalisten, de grootindustriëlen.

Het was de opkomst van de bourgeoisie, de kapitalistische samenleving, die de economische verhoudingen en daarmee de machtsverhoudingen zou omgooien. De opkomst van de nieuwe macht betekende als vanzelf dat oude machten, die al onder druk stonden door de Franse revolutie en haar nasleep, nog verder (zowel absoluut als relatief) moesten inschikken op financieel-economisch terrein, maar ook voor wat betreft het proces van democratische en demografische ontwikkeling. Karl Marx en Friedrich Engels beschreven in hun Communistisch Manifest (1848) hoe de economische onderbouw (productiekrachten en productieverhoudingen) haar effecten doet gelden op de bovenbouw (het geheel van politiek-juridische denkbeelden, normen en waarden, wetenschap en religie, ofwel het metafysische complement van de materiële realiteit). Men kan Marx' theorie die hij daarop baseerde *in Frage* stellen, maar dat de toenmalige feitelijkheid ervan in sommige delen van de wereld nog steeds opgeld doet, is onmiskenbaar.-De opstand van 1848 die met name en wederom in Parijs in haar meest opvallende vorm plaatsvond ontlokte G.M. Trevelyan²² de uitspraak:

1848 was the turning point at which modern history failed to turn.

Het was te verwachten dat de geschiedenis een wending zou nemen, maar toch deed zij dat niet. Met de omschreven ontwikkelingen vooral die op economisch en demografisch gebied, gevoegd bij een ingrijpende economische crisis en hongersnood (mislukte oogsten) in de veertiger jaren van de 19^e eeuw, kwamen de weliswaar flink aangetaste maar nog niet geheel uitgeschakelde adellijke machten opnieuw onder vuur van zowel bourgeoisie als proletariaat en alle tussenliggende vormen op dit uiteenlopende palet aan maatschappelijke krachten. Echter nadat de autoritaire vorst Louis-Philippe, als laatste koning der Fransen, eenmaal in ballingschap was gegaan, brak de eensgezindheid qua weerzin onder de opstandelingen toch in stukken, omdat ieder van de constituerende onderdelen van de oppositie zijn eigen grote belangen vooropstelde, waarbij de bourgeoisie zich

---

²² G.M. Trevelyan geciteerd als een onderschrift bij de titel van hoofdstuk 5 *1848* uit Bermans boek. G.M. Trevelyan, *British History in the Nineteenth Century* New York Longmans (1927).

bedreigd voelde door socialistische c.q. communistische bewegingen. Het scharnier naar een werkelijke democratie op basis van een redelijker samenleving qua welvaart bleek daarmee onklaar. In Frankrijk duurde de tweede Franse republiek slechts vier jaar van 1848 tot 1852. Een laatste monarchistisch imperiale stuip trekking, die de belangen van de bourgeoisie verdedigde en het proletariaat in de kou liet staan, duurde onder een nieuwe Napoleontische keizer een kleine twintig jaar namelijk tot 1871 waarna Frankrijk definitief een republiek zou worden. De democratische beweging had in Frankrijk en Engeland (en ook in Nederland maar minder heftig) via een vorm van salamitactiek terrein gewonnen, maar ze was nog verre van volmaakt. 1871 vormde met de Duits-Franse oorlog de dageraad voor een ander aan kracht winnend verschijnsel dat hardnekkige gevolgen zou hebben voor de nabije toekomst: het nationalisme. 1871 bleek meer een *keerpunt* dan 1848. Met de ontstane eenwording van Duitsland waren de Europese machtsverhoudingen voorgoed gewijzigd in het nadeel van Frankrijk. De uitspraak: *als Frankrijk niest is heel Europa verkouden*, kon in het vergeetboek worden bijgeschreven, hetgeen zijn beslag vond in een Franse militaire nederlaag. Een gebeurtenis die een voorbode was voor nog heftiger herhalingen in de 20^e eeuw. Hier bleek het repeterend karakter van de opeenvolgende oorlogen, dat naast een negatieve historische component een nog veel negatievere actuele component kreeg in de vorm van een, hoe wrang toch, technologische 'voortuitgang'²³ die een precedentloos onnoemelijk leed zou veroorzaken. De weg naar vrede via democratie moest wachten tot 1945.

3. De Europese Etnische Oost-West Spiegel in de 20^e eeuw

De 2^e wereldoorlog en haar afloop luidde voor een aantal West-Europese landen het einde van hun overzeese koloniale rijken in. In de periode van 1945 tot en met 1960 werden veel gekolonialiseerde gebieden zelfstandige staten. In Azië waren dat met name India, Pakistan, de landen van Indochina, Indonesië en het Midden-Oosten. De Afrikaanse dekolonisatie voltrok zich grotendeels rond 1960, met voornamelijk Franse, Britse en Belgische terugtrekkingen. Portugal vormde de uitzondering erop. Maar met het einde van het kolonialisme waren de sporen ervan niet verdwenen, sterker nog ze kenden op termijn een boemerangeffect door migratiestromen vanuit die gebieden naar 'de oude' wereld. De 'nieuwe' wereld kende er haar eigen varianten op.

Naast dit dekolonisatie-fenomeen ontstond er met de wederopstanding van de West-Europese landen uit de oorlogspuinhopen een ander fenomeen, namelijk dat van arbeidsimmigratie uit de 'armere' landen, aanvankelijk de Zuid-Europese landen, maar later vanuit Turkije en Noord-Afrika. Weer veel later, rond 1990, ontstonden er door politieke turbulenties in Afrika, Azië en Oost-Europa, vluchtelingenstromen die tot op vandaag doorgaan. Met al deze turbulenties en hun neveneffecten, verschoven de demografische samenstellingen van de voormalige koloniale mogendheden. Dat had zijn effect had op de '*kleuring*' en de patronen van het politieke, culturele *én religieuze* landschap. De '*demos*' van de democratie veranderde erdoor ingrijpend en daarmee ook de beleving van democratie, in het bijzonder bij dat van de '*autochtone*' bewoners. Zetten we daartegenover wat Berman in hoofdstuk 15 van haar boek opmerkt omtrent de ontwikkelingen in Oost-Centraal Europa van vóór de 2^e wereldoorlog, dan zien wij als het ware een spiegelbeeld van de hiervoor genoemde ontwikkelingen. Dat deel van Europa omvatte het Duitse (deels), Oostenrijks-Hongaarse, Russische en Ottomaanse keizerrijk. Dit waren geen moderne staten en nog veel minder natiestaten of moderne economieën (p. 304 e.v.). Bovendien leefden etnische bevolkingsgroepen verspreid over de door deze vorsten en hun adellijke klassen geregeerde gebieden. Het einde van de eerste wereldoorlog betekende het einde van deze imperia zowel qua bestuursvorm, vooroorlogse omvang als samenstelling. Dat gold met name het Ottomaanse rijk (de Balkan) en de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie. Hun gebieden krompen en/of werden opgedeeld in nieuwe staten, waarbij een wanverhouding (mismatch) ontstond tussen staten en volken, een ontwikkeling die wij na de 2^e wereldoorlog in gedekolonialiseerde gebieden terugzagen, omdat landsgrenzen willekeurig werden vastgesteld.

---

²³ Bestaande uit gemotoriseerd wapentuig, mosterdgas, vliegtuigen, industrieel uitgevoerde genocide en atoomwapens.

Berman schrijft:

Further complicating matters, when the borders of Europe were redrawn after the war, many former minority groups (Poles, Czechs, Romanians, Serbs, Croats became majorities and some former majority groups (Hungarians, Germans) became minorities a status change that increased resentments and conflict. (p. 306/307)

Zij citeert in dit verband een uitspraak van Churchill gedaan aan het einde van de 1^e wereldoorlog: *'The war of the giants has ended and the war of the pygmies has begun'*. (p. 308)

In de meeste van de nieuwe staten werd de etnische verscheidenheid, plotseling gehinderd door nieuwe landsgrenzen, een recept voor onderlinge politieke strijd niet alleen binnenslands maar ook tussen de nieuwe staten onderling. Deze strijd werd vaak niet op democratische wijze beslist. Huidige Oost-Europese EU-lidstaten kenden in het interbellum (al) dictatoriale bestuurs-ontwikkelingen. Joodse bevolkingsgroepen en Zigeuners vormden binnen de etnische verscheidenheid weer buitencategorieën en bleven verspreid als geminachte *'out-of-place'*-minderheden achter. Dit laatste werkte als een negatieve katalysator voor de latere door Nazi-Duitsland uitgevoerde *Endlösung*.

Berman's opmerkingen ten aanzien van de etnische ontwikkelingen in Oost-Europa kent derhalve tot op bepaalde hoogte een 'omgekeerde of gespiegelde' versie in West-Europa, waar ten gevolge van de oude koloniale politiek en de daaropvolgende dekolonisatie, juist bevolkingsstromen naar 'het oude continent' op gang kwamen en die dat deel van het continent etnisch en religieus hebben opgeschud. Niet alleen de (oude) koloniale politiek, maar ook neokoloniale ontwikkelingen zoals gastarbeiders- en vluchtelingenstromen dragen daar, zoals ik meldde, tot op de dag van vandaag aan bij. Het is interessant om deze laatste 'West-Europese' ontwikkeling af te zetten tegen de 'Oost-Europese' binnen het kader van de huidige (begin 21^e eeuw) botsende opvattingen binnen de EU omtrent de weerstand ertegen onder delen van de autochtone bevolking. Wie het verzet tegen deze bevolkingsontwikkelingen zowel in West als Oost ziet, zou de conclusie kunnen trekken dat hier in de basis een democratische attitude schuilt, die zich laat karakteriseren als de naakte uiting: *'dat willen we niet!'* Dit maakt het onderzoek naar wat democratie is of zou moeten zijn alleen maar urgenter en spannender, hetgeen ook zijn weerslag vindt in de vaak heftige reacties pro- en contra. We kunnen hieruit opmaken dat oude historische ontwikkelingen, zoals (bijvoorbeeld Europees) feodalisme, kolonialisme, neokolonialisme, hun wortels hebben in even oude, of moeten we zeggen eeuwenoude pré-democratische, dictatoriale dan wel autocratische en oligarchische verhoudingen en bewegingen (waarvan in Nederland de VOC en de bemoeienissen van mannen zoals Johan Maurits van Nassau²⁴ representant zijn). Het verleden is blijkens de gesignaleerde effecten zo nooit ver weg, sterker het verleden is altijd aanwezig, ze representeert zich in de actuele verhoudingen! Berman's uitgangspunt voor haar boek is daarom terecht dat men het verleden moet kennen om het heden te begrijpen. Het mag voor ingewijden een open deur lijken, ik ben van mening dat populistten op een maatschappelijk on-bewustzijn hiervan parasiteren.

De les die we uit de moderne geschiedenis vanaf ongeveer 1500 kunnen leren is: dat we ten allen tijde de *'last'* (of de *les*) van het verleden met ons meedragen, een last die zich uit in (de vorming en later neergang van het) kolonialisme, nationalisme, ressentiment en uitbuiting, waarbinnen dat problematische geheel van ontwikkelingen via (i) de Verlichting, (ii) de Industriële Revolutie, (iii) een bevolkingsexplosie en (iv) de sociale strijd, moeizaam een democratisch besef opkomt. Ook al bestond er nog geen democratie zoals wij die nu kennen, het volk (de demos) werd naar mate de tijd vorderde alleen al om haar kwantitatieve gewicht een factor van belang in en bij het organiseren van de samenleving. Ook de opkomst van het individualisme zoals hiervoor op pagina 8 bij Dewey

---

²⁴ Johan Maurits van Nassau (1604-1697), graaf van Nassau-Siegen, gouverneur van Brazilië (achterneef van Willem van Oranje, de vader des Vaderlands).

besproken speelde een belangrijke rol omdat dit de verhoudingen met de heersende machten veranderde. Er was zich een turbulent historisch metabolisme aan het voltrekken van een adellijk feodaal agrarische samenleving in die van een steeds meer urbaan, burgerlijk en industriële samenleving.

4. De organisatie van de democratie

Het woord democratie laat zich in zijn Griekse oorsprong ontleden in twee begrippen: in *Demos*, het (gewone) volk en *Kratos/Kratein* (*heersen of macht*). Dit levert echter allerlei dubbelzinnigheden op ten aanzien van wat of wie het volk is en wat onder heersen of machtsuitoefening moet worden verstaan.

Berman citeert Joseph Schumpeter, uit diens werk *Capitalism, Socialism and Democracy* (p. 4):

'The democratic method is that institutional arrangement for arriving at political decisions in which individuals acquire the power to decide by means of competitive struggle for the people's vote'²⁵

Dit alles onder de randvoorwaarden van een aantal burgerlijke en politieke rechten, zoals (some degree) van vrije meningsuiting, vergadering en organisatie, omdat zonder deze randvoorwaarden verkiezingen niet echt competitief of vrij en eerlijk kunnen zijn. Het is deze noodzaak aan competitiviteit en verkiezingen die democratie onderscheidt van dictatuur waarbij leiders via dwang of erfopvolging aan de macht komen (aldus de door Berman geciteerde Schumpeter). Die definitie is echter niet vrij van kritiek bekend als '*the fallacy of electoralism*', namelijk dat het allerminst zeker is dat betrekkelijk vrije en eerlijke verkiezingen een goed functionerende democratie zouden inhouden, met als betekenisvolle voorbeelden daarvan de democratische verkiezing in het Interbellum van eerst Mussolini en later Hitler tot regeringsleiders (*one person, one vote, one time*). Er zijn ook recente voorbeelden waarin democratisch gekozen regeringen de belangen van (grote) minderheden naast zich neerleggen, soms zelf met aperte instemming van Westerse democratieën, zoals in het geval van Noord-Afrikaanse landen als Algerije (jaren '90) en Egypte (na de Arabische lente), beide ter voorkoming van een machtsgreep door Islamisten. Hedendaagse voorbeelden in die richting wijzen naar Erdogan in Turkije en Orbán in Hongarije. We kunnen hierin een **tolerantie-paradox** herkennen: moeten we tolerant zijn jegens het intolerante? Popper is daar duidelijk met zijn uitspraak in zijn boek *Alles ist Problemlösen*²⁶ waar: '*Denn Ideologien, die Intoleranz predigen, verlieren ihren Anspruch auf Toleranz*'.

Een ander voorbeeld van hoe een electoraal systeem kan falen op het gebied van democratische expressie, werd verwoord in de Volkskrant van zaterdag 17 oktober 2020²⁷ in het artikel '*Al Trumps wegen leiden naar het Witte Huis*' van de journalisten Anne van Driel en Michael Persson (ik zou het een variant willen noemen van '*the fallacy of electoralism*'):

In de grondwet van de VS zitten twee afspraken ingebakken die in essentie ondemocratisch zijn, als je er van uit gaat dat de stem van iedere Amerikaan even zwaar telt. Eén: Elk van de vijftig staten levert twee senatoren aan de Senaat, onafhankelijk van het aantal inwoners. Daardoor zijn dunbevolkte landelijke staten relatief oververtegenwoordigd in de Senaat. Omdat plattelanders conservatiever stemmen is dat in het voordeel van de Republikeinen. De 53 Republikeinse senatoren vertegenwoordigen derhalve 18 miljoen Amerikanen minder

²⁵ 'De democratische methode is die institutionele regeling om tot politieke beslissingen te komen waarin individuen de macht krijgen om te beslissen door middel van concurrentiestrijd om de stem van het volk.'

²⁶ Popper Karl R. *Alles Leben ist Problemlösen* (1994) R. Piper GmbH & Co. KG München ISBN 3-492-03726-7. Citaat p. 214.

²⁷ Pagina 3 en 4 van het Zaterdag bijvoegsel.

dan de 47 Democratische senatoren. Een minderheid levert de meerderheid. Twee: de president wordt niet rechtstreeks door het volk gekozen, maar door 538 mensen die samen het kiescollege vormen. Om president te worden moet je een meerderheid van het kiescollege achter je zien te krijgen, niet van het land. Elke staat levert kiesmannen, kleine staten zijn daarbij wederom in het voordeel..... Deze twee kleine onevenwichtigheden hebben grote gevolgen. Omdat wie in de Senaat en het Witte Huis zit, wordt bepaald door een minderheid, bepaalt die ook wie de rechters worden. Etc. etc.

We waren recentelijk, oktober 2020, ervan getuige hoe de benoeming en uitbreiding van het Amerikaanse hooggerechtshof de balans verstoort ten gunste van het conservatieve (Republikeinse) deel ervan, namelijk waar de vigerende (november 2020) electorale verhouding (als '*popular vote*') in het voordeel van de Democraten uitviel nl. 51,4% tegenover 46,9 voor de Republikeinen, hebben de Republikeinen binnen het hooggerechtshof een 66:33 voordeel. De verhouding gaat enigszins mank omdat het binnen het hof de verdeling conservatief versus progressief betreft, die niet geheel samenvalt met de verdeling van het politieke (partij-) landschap in de VS. Niettemin is er sprake van een significant verschil in beide verhoudingen, een verschil dat eerder de democraten dan de republikeinen kan dwarszitten in de regeerperiode 2021-2025.²⁸

Er is dus meer nodig om democratie tot stand te brengen en in stand te houden dan wat een electoraal model (alleen) te bieden heeft. Democratie mag niet de dictatuur van de minderheid noch die van de meerderheid worden, een gevaar dat bijvoorbeeld dreigt in landen met een districtenstelsel met een '*the winner takes it all*'-adagium. Berman ziet daarvoor de oplossing in de liberale definitie van democratie, die dieper gaat dan de electorale of minimale versie. Ze haalt 'The American Declaration of Independence' ('Declaration') aan:

'We hold these truths to be self-evident, that all men are created equal, that they are endowed by their Creator with certain unalienable Rights, that among these are Life, Liberty and the Pursuit of Happiness.'

Dit houdt volgens Berman in dat om voldoende democratisch te zijn een regering bereid en in staat moet zijn de *Rule of Law* te garanderen en minderheden en individuele vrijheden moet beschermen; en dat leiders en burgers 'de democratische regels van het spel' moeten respecteren en alle leden van de gemeenschap als politiek gelijken moet beschouwen (p. 6).

Wanneer wij de aangehaalde passage uit de '*The Declaration*' nader beschouwen dan moeten we concluderen dat papier geduldig is, wetende dat ondanks voortschrijdend inzicht zelfs vandaag, bijna tweeënehalve eeuw later, deze doelstellingen nog steeds onvoldoende werkelijkheidsgehalte hebben gekregen.

'*The Declaration*' toont aan dat het zoeken naar en het uiten van verfijndere definities van ideale begrippen als morele wetten en onvervreembare rechten en gelijkheid ons niet vrijwaren van kritiek op 'ons' (menselijk) handelen en onze denkwijzen. In die zin zijn en blijven wij hypocriet, dat wil meer precies zeggen: wij blijven onder (elkaars) beoordeling²⁹ staan totdat, in dit geval, democratie werkelijkheid zal zijn geworden. In '*The Declaration*' staat bijvoorbeeld dat *all men are created equal* maar als de heersende opvatting of de opvatting van de heersers is (zoals zeker destijds in de VS) dat slaven uit Afrika of de oorspronkelijke bewoners van het Amerikaanse continent niet als mens worden beschouwd, dan 'sluit' de definitie, maar worden desondanks mensen buitengesloten en zijn wij in een de-humaniserende definitie-dialogoel verstrikt geraakt.

---

²⁸ Inmiddels is de verhouding in de Senaat sinds begin januari 2021 50/50.

²⁹ Etymologie. Het woord komt uit het Grieks υπόκρισις "hypokrisis", dat oorspronkelijk "toneelspel" betekende en gevormd is uit υπό "hypo-" (=onder-) + κρίνειν "krinein" (=oordelen, onderscheiden, waaruit ook κριτής, "krités": zie hiervoor Kritiek) uit Wikipedia.

Hoewel Schumpeters minimale of electorale definitie, zoals Berman het stelt, veel voordelen kent, ze noemt er drie:

- It is intuitive, most people recognize free and fair elections;
- It provides concrete, empirical benchmarks that can be used to differentiate democracy from dictatorship;
- ..(it)..helps us to analyze whether it is moving in a democratic, or non-democratic direction..

vrijwaart de toepassing ervan ons nog niet van ontsporingen, waarvan hiervoor enkele voorbeelden werden genoemd (Hitler, Mussolini). Ook Popper benoemde dit.

Wanneer wij ons beperken tot het weliswaar redelijk ogende *Electoralism* van Schumpeter en de hooggestemde idealen van *The Declaration* dan blijven wij niettemin hangen in een onbevredigende situatie, eenvoudigweg omdat aan de *Demos*, haar samenstelling en haar differentiatie geen recht wordt gedaan, maar ook niet aan *Kratein*, de wijze waarop het volk op een betrokken wijze deelneemt aan het proces over het in handen nemen en houden van het eigen lot. Om dit wel te bereiken dient dus een nadere techniek en invulling te worden gevonden. Berman in haar boek en met name in de paragraaf *Key Concepts* stelt dat:

Democracies differ from dictatorships, in other words not only in the way they choose their leaders, but also in the way they treat their citizens and their citizens treat each other. (p. 6)

Berman benoemt de vorm van democratie die verder en dieper gaat dan slechts de electorale en minimale versie ervan, namelijk de versie die derhalve oprecht en adequater de idealen van de *American Declaration of Independence* navolging geeft. Die liberale democratie kent als voordelen, dat zij:

1. de *fallacy of electoralism* vermijdt;
2. expliciet een brede variëteit aan liberale rechten belichaamt;
3. het de burgers bindt binnen een fijnmaziger en veelzijdiger, zij het wat gecompliceerdere, regeringsvorm.

Hiermee treft Sens eerder aangehaalde verwijt inzake '*ballots and votes*' haar niet. Berman komt ook in haar boek tegemoet aan het belang dat Aristoteles hechtte aan consolidatie van democratische verworvenheden:

Alongside investigating the nature, dynamics, and implications of different types of democracy, two other key foci of Democracy and Dictatorship in Europe are democratization and consolidation. (p. 7)

Zij ziet democratisering nadrukkelijk als een proces en niet als een stabiele conditie. Van dat proces schetst zij vele voorbeelden in haar boek waarvan een aantal hierna aan de orde komt. Alvorens daartoe over te gaan werpt zij nog de vraag op hoe democratische consolidatie dient te worden gemeten. Is dat de factor tijd? Deze factor alleen zou een kwantitatief oordeel onderbouwen, maar we hebben hiervoor al geconstateerd dat er ook kwalitatieve factoren in het geding moeten zijn. Berman:

a consolidated democracy requires that all groups are allowed to participate in political life and voice their demands, as long as they do so within the 'rules of the game'; the basic rights of minorities and individuals are respected by the government as well as other citizens; an support for democracy is principal rather than conditional... . (p. 7-8)

Berman's uitgangspunt voor haar boek, ik noemde het al, is dat men het verleden moet kennen om het heden te begrijpen. Een uitspraak die ze ontleent aan Tocqueville (p. 72). Ze vat dit samen in de conclusie op bladzijde 405 van haar boek. Dit besef moet ons helpen in te zien in wat voor opzicht de hedendaagse ontwikkelingen eigentijds zijn of dat zij een repeterend karakter hebben en dus uit het verleden stammen, dat wil zeggen dat gebeurtenissen zich nooit precies hetzelfde herhalen maar een historische én een actuele component (kunnen) bevatten. In het eerste geval geeft zij inzicht om de lange termijntwikkelingen en de gevolgen van kritische historische gebeurtenissen te duiden en ons zo voor vergissingen te behoeden. Politieke ontwikkelingen, zo stelt ze, kunnen beter worden begrepen als het lopen van een marathon dan als een sprint. Niet alleen de transitie momenten moeten worden bestudeerd maar ook de diepe historische erfenissen van eerdere regimes, waarmee men geworsteld heeft, moeten erbij worden betrokken.

D. SAMENVATTING

Ik heb in dit hoofdstuk een overzicht gegeven van de ontwikkelingen in ruwweg de laatste 250 jaar van de Europese geschiedenis. Met de 'vlucht' vanuit een nomaden- en een agrarisch bestaan waaraan een uitwaaiing over het aardoppervlak ten grondslag lag, begonnen zich stedelijke gebieden te vormen (urbanisatie). Met de toename en de compressie van de bevolking daarbinnen, ontstonden als vanzelf andere (machts)verhoudingen. Ongelijke talenten leidden daarbij tot ongelijke machtsverhoudingen. Dit leidde tot verzet, dat zowel vanuit de onderdrukten zelf kwam als van uit groepen die het in de samenleving beter hadden getroffen, waaronder hen die klaarblijkelijk ethische en morele bezwaren hadden tegen een politieke samenleving die te dicht bij een '*state of nature*' stond.

Onmiskenbaar is er een lange keten van gebeurtenissen en ontwikkelingen die de overgangen diffuus maakt. Nog voor de Moderne Tijd aanbrak waren er belangrijke ontwikkelingen vanaf rond 1500, zoals belangrijke uitvindingen, ontdekkingen, kolonialisme, renaissance en de Verlichting. Zij overbrugden vanaf 1500 een periode, die liep tot het kenmerkende moment van de Franse revolutie. De tijd van de Franse revolutie was ook de tijd van het begin van de Industriële revolutie die echter in Engeland zijn basis had. Engeland had zijn revolutie een eeuw eerder gehad, een revolutie die zowel nationaal als Europees minder ontwrichtend voor de bestaande orde uitpakte. Internationaal lag dit anders omdat het Engeland de mogelijkheid gaf haar koloniale (ondemocratische) rijk op te bouwen. Met de Franse revolutie begon de macht van de oude heersers, met name de adel, af te brokkelen al had dit proces een lange adem met veel tussentijds tumult zoals de revolutie van 1848 en de opkomst van de Duitse eenwording, die ook de machtsverhoudingen binnen het oude continent voorgoed zouden doen veranderen. Tussen 1871 en 1918 verloor de adel op Europees grondgebied vier keizerrijken, Frankrijk, Duitsland, Rusland, Oostenrijk-Hongarije en het Ottomaanse Sultanaat. Aan de andere kant van de Atlantische oceaan, voltrok zich eind 18^e eeuw in de jonge VS, een revolutie, die minder gehinderd door oude Europese kwalen, leidden tot een nieuwe wereldmacht, die later democratische tendensen in Europa zouden versterken. Ook hier geldt de relativering, die in het oude Griekenland gold, omdat ook in Amerika de democratie niet het prerogatief van iedereen zou blijken te zijn (inheemse volkeren en Afrikaanse slaven). De democratische component van al dit Europese politieke geweld, zowel burgerlijk als militair niveau werd gevormd door de enorme groei van de bevolking die zich uitte in de groei van de urbanisatie. Het volk kon zijn inkomsten steeds minder uit de landbouw en was aangewezen was op de opkomende industrie, waarbinnen het hard, lang en onder extreme toestanden zwaar werken was. Dit leidde een grote kloof tussen de nieuw opgekomen rijke bourgeois-klasse en het proletariaat, waarop de socialistische internationale een antwoord formuleerde, die varieerde van nieuwe revoluties tot sociale hervormingen. Aan de andere kant was er de opkomst nieuwe natiestaten, Duitsland en Italië langs de verbondenheid van taal- en cultuurlijnen. De kracht van het nationalisme bleek een bron voor het opkomend fascisme. Nationalisme bleek ook een afleiding voor de zorgen van het proletariaat, het schonk een troostend besef van een nieuwe en extra identiteit. De controverse tussen het Internationalisme van de sociale beweging en het Nationalisme van de grotere continentale landen spleet hun bevolkingen, waarbij

het Nationalisme haar grootste aanhang vond onder de conservatieve krachten, zij die het meeste te verliezen hadden. Vanaf 1900 tot 1945 had het nationalisme de overhand, het eindigde in de apocalyptische (genocidale en nucleaire) catastrofe van 1945. De demos van democratie, het volk, speelde zijn rol in die anderhalve eeuw, door de toenemende kracht van zijn getal, maar ook (kwalitatief) door zijn bevattelijkheid voor manipulatie, die voor een groot deel te wijten is aan de hardheid van het bestaan, die haar de kansen ontnam om voldoende kennis te verwerven en zich letterlijk en figuurlijk uit te rusten om weerbaar te kunnen zijn tegen manipulatieve praktijken van de nieuwe heersende klasse. Ik beschreef de vreemde figuur van het internationalisme (de Socialistische Internationale) dat in het kolonialisme haar (oudere) kapitalistische pendant had. Waar de heersende klassen een internationale solidariteit van het proletariaat vreesden en via nationalisme er de angel uit wisten te trekken, bedienden zij zich voornamelijk buiten het zicht van dat proletariaat (het volk) van een onderdrukkend internationalisme jegens vreemde volken. De late gevolgen daarvan slaan terug op de hedendaagse maatschappij in de vorm van immigratie, outsourcing en vluchtelingenstromen, die hun effect hebben op het politieke landschap binnen de naoorlogse democratieën. Terug naar 1945 kunnen we stellen dat de verschrikkingen, die culmineerden in dat jaar, een reden te meer vormden om eerdere democratische experimenten beter uit te voeren en het nationalisme te bestrijden onder ander door de vredesprojecten die de EU en de Verenigde Naties zouden vormen³⁰. Niettemin blijven zij continu onder druk, al was het slechts omdat de bevolkingsdruk en de druk van alle inherente ontwikkelingen enorm zijn toegenomen.

---

³⁰ De bittere onvolkomenheid daarvan is recentelijk beschreven in het pamflet *De Genocidifax* van Roxane van Iperen uitgegeven door de Stichting CPNB (2021) ISBN 9789059655478.

Hoofdstuk 4. DEMOCRATIE: RANDVOORWAARDEN, ILLUSIES EN HINDERNISSEN

1. Inleiding

In dit hoofdstuk zal ik aandacht besteden aan (enkele) randvoorwaarden, illusies en hindernissen die we bij het streven naar een democratische(r) en vreedzame(r) samenleving tegenkomen en die we, zoals gesteld, onder ogen moeten zien om te kunnen beseffen aan welke verlangens van de samenleving redelijkerwijs wel en aan welke verlangens niet of minder kunnen worden voldaan. Elk politiek systeem voorziet in een wijze van bestuur van een min of meer afgebakende samenleving die wij 'polis' of staat kunnen noemen. Een staat die onderverdeeld is in kleinere eenheden, zoals deelstaten, provincies, gemeenten enzovoorts. In een democratisch geregeerde staat is het volk de bron voor een legitieme uitoefening van de macht. Die uitoefening kent verschillende vormen, zoals de directe en indirecte vorm. Er zijn tussen- en mengvormen mogelijk, zoals die van de Verenigde Staten waarin de president rechtstreeks gekozen wordt met daarnaast een congres en senaat. In beide gevallen, direct en indirect, is de gehele bevolking de soeverein, die haar bevoegdheden op tijdelijke basis delegeert c.q. mandateert aan de gekozen functionarissen. De dichter Willem Elsschot³¹ schreef de dichtregel: *"tussen droom en daad staan wetten in de weg en praktische bezwaren, en ook weemoedigheid, die niemand kan verklaren, en die des avonds komt, wanneer men slapen gaat"*. Het eerste deel van die dichtregel, toegepast op de uitvoering van een democratische samenleving, legt de vinger op wat in de praktijk minder eenvoudig is dan het periodiek uitbrengen van een stem alleen. Zo is er bijvoorbeeld de spanning tussen het vrijheids- en het gelijkheidsideaal, waarbij het een ten koste gaat van het ander, zoals Tocqueville als ervaringsdeskundige al had geconstateerd. De verzameling van die uitdagingen, althans een aantal ervan, waarmee democratisch samenlevingen te maken hebben, heb ik hierboven als titels van de subhoofdstukken vermeld. Laat er geen misverstand over bestaan dat waar ik in de deelparagrafen van dit hoofdstuk het woord democratie hanteer het daar om het effect van het desbetreffende deelaspect gaat, deelaspect in de zin van randvoorwaarde, illusie of hindernis.

2. Gelijkheid (Egalité)

De idee van gelijkheid leeft sterk onder mensen, ook al is het evident dat gelijkheid, het gelijk zijn aan elkaar, non-existent en soms zelfs ook ongewenst is. Er bestaat bij de mens namelijk ook de behoefte om zich te onderscheiden of de ander juist om zijn niet-gelijk zijn te bewonderen (in het positieve geval) of de ander te verafschuwen of te discrimineren in het tegengestelde geval. Welk jong kind wil niet een Messi, Michael Jordan, beroemde zangeres of popster zijn zoals Adele of Beyoncé of een lokale held? Het is het gelijk willen zijn aan de superster omwille van het ongelijk willen zijn aan de massa. Nog maar recentelijk heeft de geschiedenis laten zien dat mensen elkaar ook categorisch als *'Untermenschen'* of als *'ongedierte'* kunnen beschouwen en zichzelf in die visie binnen de eigen groep wel als gelijken zien: wij 'Ariërs, edelgermanen, blanken, tutsi's, om zo wellicht pervers aan te tonen dat we wel gelijk zijn in het elkaar als ongelijken te zien door toepassing van racisme en identiteitspolitiek. We *zijn* elkaar waarschijnlijk slechts alleen gelijk onder het (nominalistische) begrip 'mens' (en soms zelfs dat niet), 'levend wezen' of *'zijnde'*.

Wanneer wij teruggrijpen op het ontstaan, de barensweeën van de moderne democratie, het aankondigingstumult van de Franse revolutie en haar revolutionaire slogan: *Liberté, Egalité, Fraternité!*, de slogan die naar verluid pas volop gebruikt werd bij de totstandkoming van de Derde Franse Republiek (1870-1940), dan blijkt dat de bruikbaarheid van deze drie termen in het politieke debat al sinds 1789 zelf aan discussie onderhevig is, hoe sympathiek en aantrekkelijk deze begrippen ieder voor zich en in hun samenhang ook mogen klinken.

---

³¹ Willem Elsschot (pseudoniem van Alphonsus Josephus de Ridder) (Antwerpen, 1882 – 1960), Vlaams romanschrijver en dichter.

De wereld en haar geschiedenis, zoals deze zich aan ons voordoen, nopen ons te onderzoeken òf en in welke mate de toepassingsmogelijkheden en de tijdsgebonden context van deze begrippen illusoir zijn, omdat zoals betoogd illusies in de weg staan van de verwerkelijking van democratische doelstellingen en bevorderlijk zijn voor frustraties die in een aantal gevallen desastreuze gevolgen met een repeterend estafettekarakter kunnen hebben, zoals de Frans-Duitse oorlog van 1871 en de twee daaropvolgende wereldoorlogen hebben aangetoond. Die conflicten werden geschraagd door wederzijdse repeterende revanchistische gevoelens. Soortgelijke geschiedenissen kennen we ook van de conflicten die zich elders hebben voorgedaan en voordoen (Balkan, Kaukasus).

3. Rousseau's inégalité

Jean Jacques Rousseau wijdde zijn essay *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*³² uit 1755 aan de negatie van de gelijkheid. Rousseau onderscheidde in zijn essay twee soorten ongelijkheid:

1. De natuurlijke of fysieke ongelijkheid;
2. De morele of politieke ongelijkheid.

Het gaat Rousseau in zijn essay om de tweede ongelijkheid, waarbij hij zijn verdere betoog laat voorafgaan door de opmerking³³:

'On ne peut pas demander quelle est la source d'inégalité Naturelle, parce que la réponse se trouveroit énoncée dans la simple définition du mot : on peut encore moins chercher, s'il n'y auroit point quelque liaison essentielle entre les deux inégalités ; car ce seroit demander, en d'autres termes, si ceux qui commandent valent nécessairement mieux, que ceux qui obéissent. Et si la force du Corps ou de l'Esprit, la sagesse ou la vertu, se trouvent toujours dans les mêmes individus, en proportion de la Puissance, ou de la Richesse : Question bonne peut-être à agiter entre des Esclaves entendus de leurs maitres mais qui ne convient pas à des Hommes raisonnables et libres, qui cherchent la vérité.' (p. 61/62)³⁴

Voor Rousseau is de ongelijkheid tussen mensen onderling ontstaan vanaf het moment dat de mens zich ging vestigen door land in bezit te nemen en vaste onderkomens ging bouwen. In de State of Nature, die door Hobbes werd gezien als de tijd waarin het adagium gold: '*Homo Hominis Lupus Est*', is voor Rousseau die nomadische tijd nog de gelukkige tijd, waarin gelijkheid de overhand had en waar de angst voor het verlies van opgebouwd bezit gering of afwezig was. Rousseau schrijft over de drempeloverschrijding van nomade naar vestiging:

'dans ce nouvel état, avec une vie simple et solitaire, des besoins très bornés, et les instruments qu'ils avoient inventés pour y pourvoir, les hommes jouissant d'un fort grand loisir l'imploierent à se procurer plusieurs sortes de commodités inconnus à leurs Pères. Et ce fut là le premier joug, qu'ils s'imposèrent sans y songer et la première source de maux qu'ils préparèrent à leurs descendants.' (p.98)³⁵

---

³² Rousseau *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes* 1755 editie 1969 in de serie folio essais Éditions Gallimard, Parijs

³³ Het gebruik van de Franse taal is hier zoals dat in Rousseau's tijd gangbaar was.

³⁴ Het is zinloos te vragen wat de bron van natuurlijke ongelijkheid is, omdat het antwoord erop eenvoudigweg te vinden zou zijn in het woord zelf; het zou nog minder zin hebben om te vragen of er een essentieel verband zou zijn tussen de twee ongelijkheden (1 & 2/PB); want dat zou neerkomen op de vraag of zij die bevelen er meer toedoen dan zij die gehoorzamen. En of de kracht van het Lichaam of de Geest, de wijsheid of de deugd, zich steeds in dezelfde individuen bevinden in evenredigheid met de macht of de rijkdom: dat is misschien een goede vraag om door Slaven te worden bediscussieerd binnen het hoorbereik van hun Meesters, maar die niet geschikt is voor redelijke en vrije mensen, die de waarheid zoeken.

³⁵ In die nieuwe staat, van een eenvoudig en afgezonderd leven, van zeer beperkte behoeften, en de instrumenten die ze hadden uitgevonden om in hun behoeften te voorzien, genoten de mensen veel vrije tijd om verschillende soorten onbekende goederen voort te

Tegelijkertijd met de vestiging op een vaste plaats en de creatie van bezit ontstond, zegt Rousseau, ook een ander patroon van omgang tussen mensen met name op het gebied van (liefdes)relaties. Dit bracht het verschijnsel jaloezie met zich mee, omdat de aantrekkelijkheid van de een voor de ander gebaseerd is op onderscheid en dus op ongelijkheid. Rousseau noemt dit, eerder nog dan materieel bezit, de eerste stap naar ongelijkheid en ondeugd tegelijkertijd:

‘chacun commença à regarder les autres et à vouloir être regardé soi-même, et l’estime publique eut un prix. Celui qui chantoit ou dansoit le mieux ; le plus beau, le plus fort, le plus adroit ou le plus éloquent devint le plus considéré, et ce fut là le premier pas vers l’inégalité et vers le vice en même temps...’ (p. 99/100)³⁶

En passant complimenteert Rousseau op dezelfde bladzijde Locke met diens axioma *il ne saurait y avoir d’injure, où il n’a point de propriété*, ofwel zonder eigendom geen krenking.

Hoewel we kunnen stellen dat ongelijkheid van alle tijden is, overschreed de ontwikkeling en met name de complexiteit van de menselijke samenleving op gezette tijden een beslissende drempel, die tot grotere ongelijkheid leidde en waarvan wij in het huidig tijdsgewricht voorbeelden zien. Bijvoorbeeld in het feit dat het vermogen van de allerrijksten sneller stijgt dan dat van de rest van de wereldbevolking.³⁷ Ongelijkheid, laat zich niet alleen in het Frans vertalen als ‘*inégalité*’ ze duidt ook een verschil aan: ‘*la différence*’. Waar ongelijkheden en verschillen, differenties, bestaan ontstaan spanningen die kunnen ontaarden in twist. Het opwekken van het verschil kan ‘*le vice*’, de expressie van de ondeugd zijn, een onterechte jaloezie kan dat ook, uitbuiting en wraak zijn twee krachten die een uitweg zoeken. Het is de voornaamste taak van de democratie deze spanningsverschillen op vreedzame wijze te overbruggen.

4. De invloed van macht en kracht

Waar in een niet-democratische wereld als vanzelf de macht op krachtsverschillen is gefundeerd, suggereren democratie en met name democratische verkiezingen dat krachtsverschillen zijn gladgestreken. Iedere stem is gelijk in haar verschijning voor het betreden van het stemhokje. Echter er na blijkt er een geaccidenteerd terrein te zijn ontstaan waar krachts- en machtsverschillen zichtbaar zijn. Democratie gaat in zijn werking gepaard met macht en kracht en de verschillen die erdoor optreden. In een hypothetisch geval zouden ze achterwege kunnen blijven, wanneer de stemmen staken. Maar dan nog spelen verschillen tussen mensen zelf een belangrijke rol. Werkelijke gelijkheid zoals besproken in de vorige paragrafen is een illusie, waarvan we ons bewust dienen te zijn. Zo is er de gave van het woord en het persoonlijk charisma waardoor men zich in het leven en ook in de politieke arena behendiger kan wenen en laten gelden. Er is de macht van het intellect of van een bepaald talent dat een voorsprong biedt. Het geldt evenzeer de kennis waarover men beschikt of de macht van een al bereikte voorname(re) maatschappelijke positie (adel, patriciërs, elite). Er zijn ook factoren buiten een democratisch domein die er afbreuk op doen. In het huidige tijdsgewricht beschikken internationaal opererende bedrijven over zoveel macht dat deze de macht van nationale regeringen en parlementen aantasten.

Er is de militaire macht van landen, die zelfs tussen gelijkaardige democratieën perverse effecten sorteren op het begrip democratie zelf. Als een recent historisch voorbeeld moge dienen de handelwijze van de Amerikaanse president George W. Bush (2001-2009). Met zijn uitspraak (gedaan

---

brenge, die hun Vaders niet kenden; En dat werd het eerste juk dat zij (de mensen) zonder het te beseffen zich op de hals haalden en de eerste bron van het kwaad waarmee zij hun nakomelingen opscheepten.....p. 98.

³⁶ Iedereen begon naar de ander te kijken en wilde worden bekeken door anderen, die publieke waardering had een prijs. Hij die het beste zong of het beste danste, de mooiste was, de sterkste, de meest bekwame of meest eloquente werd de meest gewaardeerde, en dat werd tegelijkertijd de eerste stap naar ongelijkheid en ondeugd...

³⁷ Zie een voorbeeld ervan ook in hetgeen ik besprak op bladzijde 67 e.v.

na de gebeurtenissen van 11 september 2001): *'wie niet voor ons is, is tegen ons'* zette hij andere westerse democratieën onder druk om zich op grond van (nota bene) onjuiste motieven (Iraks vermeende bezit van massavernietigingswapens) in een oorlogssituatie te begeven, waartoe die anderen onder normalere, dat wil zeggen gelijkwaardiger, omstandigheden zichzelf waarschijnlijk niet toe zouden hebben laten verleiden. In een vergelijkbare situatie is er de macht die *'gesloten'* grootmachten (Rusland en de VS) op minder *'gesloten'* grootmachten (EU) of individuele landen (Oekraïne) uitoefenen zoals bijvoorbeeld wordt gepoogd bij de aanleg van gaspijplijnen en de ermee samenhangende vitale energieposities. (De OPEC lijkt een hybride vorm ervan). Deze machtsverschillen verkleinen de handelingsruimte van sommige democratische landen en hun regeringen en verkruimelen in het verlengde ervan de democratische inbreng van hun burgers.

Een bijzondere macht volgt uit economische en financiële verhoudingen die de wereld beroeren en de macht van (democratische) landen, regeringen en bevolkingen, beïnvloeden, beperken of tegenstreven. Het meest recente voorbeeld ervan is de kredietcrisis die in 2008 wereldwijd huishield. De wereld had eerder in oktober 1929 een soortgelijke crisis beleefd, die evenals die van 2008 zijn begin vond op Wall Street (N.Y.) en zich daarna wereldwijd verspreidde.³⁸ De *kapitalistische internationale* blijkt *-zelfs nolens volens-* nog altijd groter en succesvoller in zowel voor- als tegenspoed dan die van de socialistische of communistische beweging. De handelwijze van betrekkelijk weinig partijen, weinig ten opzichte van de wereldbevolking, heeft een oneindig grotere en onmiddellijker impact dan (democratische) instituties kunnen bereiken of voorkomen. Het scherven rapen is vooral aan hen die er de minste invloed op hebben. Wanneer wij ons voorbeeldsgewijs beperken tot het Nederlandse of Europese erf, kort na september 2008, dan zien wij dat de consequenties op het leven van de burgers enorm zijn: massale werkloosheid, grote en langdurige overheidsbezuinigingen leidend tot welvaartsachteruitgang, dat alles zonder dat aan de oorzaak ervan enige democratisch gelegitimeerde beslissing voorafging. De golf van de kredietcrisis botste enkele jaren later in de Europese Unie op die van de landencrisis vanwege het financieel gedrag van (enkele van) de lidstaten, in het bijzonder dat van Griekenland.

Er is de vraag of voor verreweg de meeste burgers het financiële gedrag van de lidstaten überhaupt nog wel transparant en begrijpelijk zijn. Kennisgebrek voor grote delen van de bevolking doet zich hier als een extra barrière voelen en waarschijnlijk geldt dit ook voor een belangrijk deel van de democratisch gekozen politici. Zo zien we op dit terrein een opeenstapeling van machtsfactoren en tekorten die democratie-beperkend zijn:

1. De macht van de hoeveelheid en de soorten van middelen, te weten kapitaalgoederen en financiële middelen;
2. De macht van de kennis of het gebrek eraan die transparantie onmogelijk maken;
3. De macht van de kundes (vaardigheden) bij het creëren en hanteren (c.q. manipuleren) van financiële producten;
4. De macht van de media of het gebrek eraan om nieuws te vergaren en te hanteren c.q. te manipuleren dan wel de manipulatie te ontmaskeren.

Om in Marxistische termen te spreken: de onderbouw en de bovenbouw ten opzichte van de tweede helft van de 19^e eeuw is exponentieel qua structuur (complexiteit) en omvang veranderd. Een van de ontwikkelingen die ik in het inleidend hoofdstuk benoemde. De crisis van 2008 was een louter of hoofdzakelijk financieel gedreven crisis, die van 2001 was een politieke en die van vandaag de dag in (2020/2021) is een crisis gedreven vanuit de omgang met de fauna die zich manifesteert als een gezondheidspandemie. De gemeenschappelijkheid ervan weerspiegelt zich in financiële consequenties, die op hun beurt in democratisch gestructureerde staten invloed hebben op het

---

³⁸ In minder ernstige mate was er ook de invloed van een beurskrach na de gebeurtenissen van 9/11 in 2001 in New York, maar die gebeurtenis was primair een politieke.

stemgedrag van de burgers, waarvan het democratie-ondermijnende aspect op dit moment nog onvoldoende kan worden ingeschat.

Hoezeer de democratische kracht van de EU voor haar burgers ook abstract lijkt, toch kunnen we er wel enige hoop uit putten. Wanneer wij de beslissingen van de EU en haar regeringsleiders uit de periode 2008-2012 (krediet- en landencrisis) vergelijken met de reacties van de toen nog veel individueler optredende staten en regeringen onmiddellijk na de krach van 1929 en de daarop volgende jaren '30, dan is de conclusie gerechtvaardigd dat er lessen zijn geleerd. De beslissingen van toen leidden destijds zeker in het Westen tot grote armoede en waren daardoor een extra voedingsbodem voor de vlucht in het fascisme met als gevolg een allesvernietigende oorlog en daarbovenop een industrieel uitgevoerde genocide. Bestaat er een on-democratischer politieke consequentie dan genocide? Het antwoord erop is ronduit: nee! Immers een volk wegvagen houdt in dat men het zijn stem op de meest radicale wijze ontnemt. Verontrustend is wel de frequentie van de elkaar op steeds kortere termijn opeenvolgende mondiale crises: 2001-2008-2011-2020. Geen van deze crises is het gevolg van gestructureerd democratisch handelen en denken. In Europa wordt een apart fenomeen gevormd door de Europese Centrale Bank en haar geldpolitiek, die een te sterk abstracte gronding in de democratie vindt. De enorme (abstracte want digitaal boekhoudkundig vormgegeven) geldinjecties op de financiële markten jagen zowel de beurskoersen als de onroerend goed prijzen omhoog. Deze laatste hebben een directe invloed op het welzijn van de bevolking qua huisvestingsmogelijkheden (een van de meest basale trappen van de Maslow-behoefte piramide) en de eerste, de beurskoersen, dragen het risico in zich van weer een nieuwe beurskrach. Het voortschrijdend inzicht binnen de EU werkt met plussen en minnen. De wereld en daarmee haar bestuursvormen en in het bijzonder de democratie, vanwege haar klankbordfunctie, wordt in haar toepassing en uitvoering steeds complexer en vergt daardoor inzicht in steeds ingewikkelder en zich steeds sneller ontwikkelende processen die door de meeste burgers, maar zelfs ook door met bestuursmandaat belaste politici, niet meer lijken te kunnen worden bijgebeend. Dit draagt een destructief gevaar in zich omdat het democratisch bestuur van de werkelijkheid (b)lijkt te zijn losgezongen. Het is een bron voor machteloosheidsgevoelens aan de basis van de samenleving die zich op enig moment verstandelijk irrationeel zullen kunnen doen gelden, welke constatering op zichzelf een meta-rationele waarneming is. In de wereld van vandaag slaapt het geld niet, het wordt in ontzagwekkende getallen met even ontzagwekkende snelheden continu, dag en nacht, rond de globe gestuurd. Hierachter gaat de digitale revolutie (als 'enabler') schuil, een ander modern fenomeen dat de democratie voor een inhaalsuitdaging stelt. De 'gewone' burgers slapen overal ter wereld gemiddeld 8 uur per dag en dit gegeven toont in het huidige digitale tijdperk alleen al een tekort-interval aan grip op de werkelijkheid. Dit is nog slechts de financiële factor, maar als deze mondiale bloedsomloop stil komt te staan dan '*valt gansch het machtig raderwerk stil*'³⁹. Het beheersen ervan is voor bijna iedereen een *illusie* en naar haar aard voor de democratie in het bijzonder.

Samenvattend heb ik in dit subhoofdstuk een aantal aspecten willen benoemen die hun invloed op democratie in de praktijk doen gelden onder de noemer van machts- en krachtsverschillen. De belangrijkste verschillen zijn te kenschetsen als:

1. van persoonlijke aard voor de burger als deelnemer aan het politiek proces in de zin dat hun talenten verschillend zijn;
2. dat sommige staten machtiger zijn dan andere, waardoor democratisch gefundeerde beslissingen, hoe mager eventueel ook, in het ene land voor andere landen ondemocratische repercussies hebben (de USA en de Coalition of the Willing) zoals hiervoor geschetst;

---

³⁹ Naar: 'Gansch het raderwerk staat stil, als uw machtige arm het wil.' Spotprent van Albert Hahn uit 1903 naar aanleiding van een Nederlandse spoorwegstaking. 'En achteraf was ook 1903, het jaar van de spoorwegstakingen, ook geen revolutiejaar. Het was het jaar waarin staat en kapitaal enerzijds en de arbeidersbeweging anderzijds hard tegenover elkaar stonden' van <https://www.krapuul.nl/blog/22401/22401-2/> .

3. financiële machten van bedrijven, systemen, markten en machtsblokken hinderen, of overrulen de macht van individuele landen en hun democratische besluitvormingsprocessen, omdat die processen zowel te omvangrijk, te snel als te ondoorzichtig verlopen. Dit zet
  - (a) regeringen op handelingsachterstand (de kredietcrisis van 2008 en de euro-crisis 2011-2012);
  - (b) vraagt van regeringen bijzondere competenties die in een aantal gevallen niet op te brengen zijn;
  - (c) leidt tot bezuinigingen die tot verzet leiden bij de democratische bases.

Machts- en krachtsverschillen vormen uit de aard van hun optreden randvoorwaarden bij de uitoefening van een democratische samenleving, omdat zij een ongelijk speelveld constitueren. Een onvoldoende besef hiervan bij een belangrijk deel van de burgers creëert illusies over de aard van de samenleving waarvan men deel uitmaakt en dat leidt tot frustraties die de democratie kunnen bedreigen. De gevolgen van de bezuinigingen die uit de twee genoemde financiële crises aan den lijve ondervonden werden (en worden) hebben hun sporen nagelaten in de samenleving.

5. De Chimpanse Paradox⁴⁰

De primatoloog en gedragskundige De Waal heeft zijn leven lang onderzoek gedaan bij de ons meest nabij staande biologische familie die van de Bonobo's en de Chimpansees. Onderdeel van De Waals onderzoeken betrof het verloop van de gezagsverhoudingen binnen groepen van deze primaten. Men kan die verhoudingen op microniveau een weerspiegeling van politiek gedrag toedichten. Emoties, hartstochten, waaronder machtsbejag, jaloezie, beloning en liefde spelen daarbij een belangrijke rol. Het verschil in DNA tussen de genoemde primaten en de mens laat zich slechts in enkele procenten uitdrukken. Waar de mens zich ontegenzeggelijk heeft doorontwikkeld tot het hoogontwikkelde wezen dat hij nu is, we moeten daarbij vooral denken aan technologieën, mathematische en talige vaardigheden, is ons emotionele, affectieve apparaat niet meegegroeid. Dat gegeven stelt ons voor grote uitdagingen vooral waar het betreft het gebruik van technologieën als wapens en abstracte systemen als financiën, die een impact hebben op de verdeling van macht en welvaart en dus onze politieke systemen en vaardigheden. Ons emotionele, affectieve apparaat en de interactie met dat deel van de hersenen dat ons redelijk handelen bepaalt, is het onderwerp van Steven Peters' boek: *De Chimpanse Paradox*, waarin hij de effecten van onze menselijke 'Inner Chimp' bespreekt. Het zijn naar mijn mening die effecten die ook een belangrijk invloed hebben op ons politiek en dus ook democratisch handelen. Het al dan niet beteugelen van onze 'Inner Chimp', onze meest uitgesproken link met de genoemde primate, vormt een randvoorwaarde voor dat handelen. Dat niet te beseffen vormt een gevaarlijke hindernis in een wereld die technologisch in het nucleaire tijdperk verkeert.

Spinoza wijdde in het derde (De oorsprong en de natuur van de hartstochten) en vierde deel (de menselijke slavernij met andere woorden de krachten van de hartstochten) van zijn *Ethica* specifiek aandacht aan de aandoeningen (affecten) die de mens beroeren. Wie de beelden, geluiden en teksten van de nieuwsmedia, radio, televisie, kranten, internetfora zoals facebook en twitter aan een nadere beschouwing onderwerpt of wie deelneemt aan gesprekken, hetzij spontaan hetzij in georganiseerd verband, ontkomt er niet aan te constateren dat emoties en derhalve de hartstochten elke dag weer een grote rol spelen, in het bijzonder wanneer het over politieke aangelegenheden gaat, ongeacht of deze zich afspelen in democratieën of anders georganiseerde samenlevingen. Hartstochten spelen hoog op en doen dat al zo lang de mens bestaat, sterker nog ze hebben voormenselijke (pre-hominide) wortels. Ze zijn gegrond in het streven naar behoud (van bezit en overtuigingen) en derhalve tegen alles wat dat behoud in de weg staat of in de beleving van de bezitter aan gevaar onderhevig lijkt te zijn. Spinoza definieert in deel drie alle mogelijke hartstochten

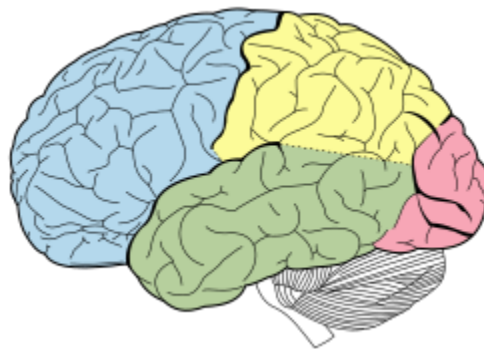
---

⁴⁰ Naar de titel van Steven Peters' boek *The Chimp Paradox* 2012 Ebury Publishing.

met bijbehorend commentaar. Geen ervan is afwezig in het politiek theater welke dan ook. De kracht van de hartstochten en de invloed ervan op het dagelijkse leven weerspreekt een zekere hardnekkigheid in de opvatting die de mens zichzelf toedicht door zichzelf als het Animal Rationale, de rationele mens c.q. dier te beschouwen. De mens die zich boven en daarmee *tegenover* zijn medeaardbewoners (fauna, flora, artefacten) stelt, en voorbijgaat aan de passies en de affecten die ons in ons dagelijks leven beheersen en die de voor democratie onmisbare overlegstructuren sterk beïnvloeden. Die beïnvloeding kan in positieve zin worden opgevat, immers zonder passie zouden we onze beslissingen zonder mededogen (en dus meedogenloos) ten opzichte van onze medeburgers nemen. De passies kunnen ons daarentegen ook overheersen en meeslepen, zodat wij de wereld ofwel te rooskleurig beschouwen, ofwel te negatief tot aan verblindende toe, waardoor ze de belangen van onze medeburgers (mede-aardbewoners) schaden.

De Britse professor en psychiater Steve Peters⁴¹ legt ons in zijn boek *The Chimp Paradox* uit hoe ons menselijk brein functioneert in het bijzonder, die delen ervan die hij integraal als de *'psychological mind'* betitelt. Dit bestaat uit drie hersengebieden: het limbische (groen), het pariëtale (geel) en de frontale cortex (blauw) en

aangezicht ← → achterhoofd

in het bijzonder hoe verstand en emoties interacteren met behulp van andere faculteiten in onze hersenen. Hij geeft met eenvoudige ludiek aandoende grafische beelden in zijn boek een inkijkje in de menselijke hersenen. Evolutionair gezien behoort onze frontale (blauw) cortex tot een van de meest recente uitbreidingen ervan. Het is het deel waar de hogere functies, zoals redeneren, plannen, verbeelding, en logisch denken zich bevinden. Peters noemt dat deel *'the Human'* (*dat wat ons onderscheidt van het ons meest nabije dier: de Chimpanseë*), daarnaast is er het pariëtale gedeelte (geel) dat *'the Computer'* wordt genoemd, wat onder andere zintuiglijk gevormde informatie (ervaringen) opslaat en ruimtelijk denken mogelijk maakt. Het derde deel is het limbische systeem (groen) dat dieper in de schedel ligt en dat evolutionair veel ouder is dan de frontale cortex. Het limbische systeem is het deel waar onder meer de centra voor angst en agressie zich bevinden. Het wordt om die reden door de schrijver onze *'Inner Chimp'*, onze inwendige aap, genoemd. Binnen het geheel van ons brein vormen de cortex en het limbische gedeelte tezamen de paradox waarover hij spreekt, de (schijnbare) tegenstelling tussen verstand en emotie, tussen (onze) mens en (onze) aap, waarmee de mens een evolutionaire voorouderlijke band heeft. Het gaat Peters hier er niet om de aap (*the Inner Chimp*) te diskwalificeren. Deze 'aap' of pre-hominide was en is er om ons waakzaam te doen zijn, om ons wanneer gevaar dreigt, voor te bereiden op acties die nodig zijn om ons tegen een externe vijand te verweren. Met de ontwikkeling van de cortex ontwikkelden wij ons tot de mens die wij nu zijn. Daarmee is er noodzakelijkerwijs een organisch verbonden samenwerking gegroeid tussen deze twee delen en het pariëtale gedeelte van waaruit wij onze ervaringsinformatie halen (en ons ruimtelijk inzicht bepalen). De paradox is die van de onontkoombare verstrengeling van

⁴¹ Steve Peters (1953) onder andere werkzaam in de elite sport, is het best bekend voor zijn werk in de Britse wielersport. Hij publiceerde drie boeken: *The Chimp Paradox* in 2012, *My Hidden Chimp* in 2018 and *The Silent Guides* in 2018. Hij heeft een indrukwekkende wetenschappelijke carrière gebaseerd op uiteenlopende disciplines, waaronder de medische wetenschap en psychiatrie. Hij staat aan de basis van vele gouden medailles van Britse atleten bij internationale wedstrijden.

het animale en rationale, het dierlijke en het redelijke. Waarmee ik niet wil zeggen dat dieren van alle redelijkheid gespeend zijn, men kan daar de boeken van de primatoloog Frans de Waal op na slaan.

Peters benoemt in zijn boek een aantal sleutelbegrippen. Enkele daarvan komen hier aan bod en een daarvan, zo stelt hij, is dat je niet verantwoordelijk bent voor de aard van je Chimp maar wel dat je verantwoordelijk bent voor het beheersen ervan. (p.7)

Peters vat de sleutelbegrippen uit zijn eerste hoofdstuk als volgt samen (p.9):

- De psychologische geest bestaat uit die afzonderlijke hersenen: mens, chimpansee en computer.
- Jij bent de Mens.
- Je chimp(ansee) (aap) is een *emotionele* denkmachine.
- Je computer is een opslagruimte en een automatisch werkende machine.
- Elk van hen kan de volledige controle overnemen, maar meestal werken ze samen.

Er valt logischerwijze een bezwaar tegen deze karakterisering in te brengen, namelijk dat je enerzijds de mens, alleen de cortex zou zijn en dat je daarnaast over een computer (pariëtaal onderdeel) én een aap (limbisch onderdeel) beschikt alsof die andere onderdelen slechts een hulpmiddel c.q. een hindernis zijn. Alsof de mens niet juist de combinatie van deze drie is. Door deze geforceerde scheiding te hanteren is het didactisch een verhelderende methode. De mens kan niet alleen maar worden geïdentificeerd worden met zijn 'superieure' cortex.

Interessant daarbij te weten is dat volgens Peters de computer twintig keer zo snel opereert als 'de mens' en vier keer zo snel als de aap en ergo dat de aap vijf keer zo snel acteert (reageert) als 'de mens'. Het is als gezegd de vroeg evolutionaire impuls die de vroege mens (of late aap) tegen de natuur moest beschermen. Het is juist dit grote onoverbrugbare verschil in handelingsnelheid tussen aap en mens in ons, dat die laatste dwingt om in de wereld van vandaag de eerste te moeten willen beheersen, snelheid is vergelijkenderwijs niet de kerncompetentie van de cortex, het gaat om haar denkkracht. (p. 52)⁴²

Steve Peters licht toe dat bij het zintuigelijk waarnemen van het in casu onwelgevallige het fysieke gevolg ervan is dat de bloedtoevoer naar het hersengedeelte van de 'Chimp' (limbische) veel groter is dan naar de 'Human' (cortex) en dat het aan de laatste is deze naar beneden te krijgen. Het vraagt grote geestkracht alsmede ervaring ('the Computer'/Pariëtale) om een en ander tijdig te beteugelen. De Chimpanseeparadox toont mijns inziens wetenschappelijk het gelijk aan van Spinoza aangaande de affecten en hartstochten. Deze zijn niet uitsluitend politiek van aard maar ze spelen wel een rol in de politiek. Het is via de democratische instituties, en het evenwichtig overleg waarvoor zij dient te staan, dat op zo rationeel mogelijke wijze de belangen van alle burgers via een systeem van afspraken reguleert binnen overeengekomen kaders, zoals de wetgevende, uitvoerende en controlerende machten. De affecten en hartstochten blijven echter ook de grootste en formidabele tegenstanders in de strijd om democratisch overleg tot stand te brengen. We vinden deze in het bijzonder terug in periodes van volksverzet zoals in 1968, gele hesjes en bijzondere regeringsingrepen zoals tijdens de vigerende coronaperiode. Het is om die reden dat ik hier aandacht aan heb geschonken. Het inzicht in de operationele verhouding tussen de delen van het

---

⁴² Een mild, eerlijk en verhelderend praktijkvoorbeeld hiervan is te vinden in de onlangs verschenen memoires van Ruud Lubbers. In 1973 hoort de latere minister-president Ruud Lubbers, toen nog als kersverse en jongste minister, de troonrede aan waarin naar eigen zeggen hij (en zijn KVP) door de toenmalige premier Den Uyl twee keer zonder informatie vooraf, 'tikken' krijgt te verwerken en dus op het verkeerde been wordt gezet. Lubbers: als er maatschappijhervormende voorstellen worden gedaan en (een novum) de bede uit de troonrede wordt weggelaten. Ik maak dan een fout. Ik ben verbaasd, ik ben kwaad, maar ik sla niet meteen met de vuist op tafel. Ik beschik nog niet over de techniek om op een effectieve en tijdige manier te zeggen dat je het ergens niet mee eens bent. Ik heb er nog grote moeite mee om mijn boosheid over een bepaalde zaak in evenwichtige en effectieve banen te leiden, zodat ik er resultaat van kan hebben. Boosheid kan namelijk helpen in de politiek – er moet een zekere dosis emotionaliteit zijn -, zij het wél gemengd met rationaliteit. (p. 74) Hier lijkt Lubbers' 'Human' de verantwoordelijkheid genomen te hebben door de 'Chimp' niet uit de band te laten springen, althans tijdens het toehoren van de troonrede in de Ridderzaal.

limbische, het pariëtale en de frontale cortex deel van onze hersenen (ofwel *Computer, Chimp en Human*) en de verstoring daarvan vormen respectievelijk een randvoorwaarde dan wel een hindernis voor het bereiken van een democratische samenleving. Het besef daarvan zal ons daarbij van dienst moeten zijn.

6. Democratie en Manipulatie

De bewuste en intelligente manipulatie van de georganiseerde gewoonten en meningen van de massa is een belangrijk element in de democratische samenleving. Degenen die dit onzichtbare mechanisme van de samenleving manipuleren, vormen een onzichtbare regering die de ware heersende macht van ons land is. ... We worden bestuurd, onze geest wordt gevormd, onze smaak wordt gevormd, onze ideeën worden gesuggereerd, grotendeels door mannen van wie we nog nooit hebben gehoord. Dit is een logisch gevolg van de manier waarop onze democratische samenleving is georganiseerd. Grote aantallen mensen moeten op deze manier samenwerken als ze willen samenleven als een goed functionerende samenleving. ... In bijna elke handeling van ons dagelijks leven, of het nu gaat om politiek of zakelijk, ons sociaal gedrag of ons ethische denken, worden we gedomineerd door het relatief kleine aantal personen ... die de mentale processen en sociale patronen van de massa begrijpen. Zij zijn het die aan de draden trekken die de publieke opinie beheersen. – Propaganda (1928), blz. 9-10⁴³

Dit is een *wenkbrauwen fronsend* citaat uit het boek *Propaganda* (p. 9-10) van de Amerikaan Edward Bernays (1891-1995), neef (oomzegger) van Sigmund Freud, met wie hij getuige dit citaat psychologische talenten gemeen had. Bernays is een van de grondleggers van de communicatievorm propaganda, wat later vooral onder de noemer 'public relations' naam zou maken. Hij werd een van de 100 meest invloedrijke Amerikanen van zijn tijd. Hij gebruikte een interpretatie van Freuds theorie van de psychoanalyse en paste die in de jaren twintig voor het eerst als tactiek toe op het grote Amerikaanse publiek. Het doel was manipulatie van het onderbewustzijn. Zo was hij onder andere nauw betrokken bij de public relations van de United Fruit Company, die middels bananenplantages doorheen Midden-Amerika enorme economische belangen had en daarmee politieke invloed uitoefende op de politieke verhoudingen in die regio. In 1951 werd de sociaaldemocraat Jacobo Arbenz gekozen tot president van het Centraal-Amerikaanse land Guatemala. Hij zette een aantal hervormingen in beweging die de belangen en de invloed van United Fruit Company in Guatemala zouden moeten verkleinen en de soevereiniteit van het land herstellen. Bernays wist met zijn psychologische inzichten de regering van de VS, de CIA, delen van de Amerikaanse en de bovenlaag van de Guatemalteekse bevolking alsmede de conservatieve legerleiding van Guatemala zodanig te manipuleren dat zij ervan overtuigd raakten dat Arbenz een agent van de Sovjets was die Guatemala en uiteindelijk heel Latijns-Amerika binnen de invloedssfeer van het communisme (USSR) zou brengen. Het zaaien van angst was bij uitstek het middel om die krachten te mobiliseren die zouden leiden tot de militaire coup die Arbenz in 1954 ten val bracht en daarmee de belangen van de United Fruit Company veiligstelde. In zijn in 2019 verschenen roman *Bittere Tijden (Tiempos Recios)* beschrijft de Peruaanse schrijver *Mario Vargas Llosa*⁴⁴ deze gebeurtenissen en machinaties.⁴⁵ Bernays personage speelt een hoofdrol in dit romandrama, die we beter een tragedie kunnen noemen, vanwege Bernays' grote betrokkenheid bij de genoemde

---

⁴³ The conscious and intelligent manipulation of the organized habits and opinions of the masses is an important element in democratic society. Those who manipulate this unseen mechanism of society constitute an invisible government which is the true ruling power of our country. ...We are governed, our minds are molded, our tastes formed, our ideas suggested, largely by men we have never heard of. This is a logical result of the way in which our democratic society is organized. Vast numbers of human beings must cooperate in this manner if they are to live together as a smoothly functioning society. ...In almost every act of our daily lives, whether in the sphere of politics or business, in our social conduct or our ethical thinking, we are dominated by the relatively small number of persons...who understand the mental processes and social patterns of the masses. It is they who pull the wires which control the public mind. - *Propaganda (1928) pp. 9–10. Bron* https://en.wikipedia.org/wiki/Edward_Bernays#Philosophy.

⁴⁴ Jorge Mario Pedro Vargas Llosa (Arequipa, 28 maart 1936) is een Peruaans schrijver. Hij wordt beschouwd als een van de leidende denkers en schrijvers van Latijns-Amerika. Nobelprijswinnaar Literatuur 2010.

⁴⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=jnYZVNVqBgU>

gebeurtenissen.⁴⁶ Het hiervoor aangehaalde citaat wordt iets minder uitgebreid ook door Vargas Llosa in diens boek aangehaald. Hij schrijft naar aanleiding daarvan:

‘Een decennium nadat hij als pr-adviseur voor United Fruit was gaan werken, zou Bernays de kans krijgen deze stelling, die door sommige critici werd opgevat als een regelrechte ontkenning van de democratie, op uiterst doeltreffende wijze toe te passen op Guatemala’.
(p.15)

Deze coup had op een andere manier grote gevolgen voor Latijns-Amerika. Het werd tot voorbeeld voor menig andere coup van dezelfde snit in het toch al niet staatsgreeparme gebied, met als een van de meest aansprekende die van 11 september 1973 (*‘just another nine eleven’*), waarin de regering van de eveneens democratisch gekozen president van Chili, Salvador Allende, omver werd geworpen door militairen onder leiding van generaal Augusto Pinochet. Opnieuw met actieve steun van de CIA. De bemoeizucht van en het ondemocratisch ingrijpen door een machtig land in de haar onwelgevallige politiek van kleinere landen in de ‘eigen’ regio sluit aan bij het eerste citaat in deze paragraaf. Het was niet alleen de inmengingspolitiek van een ondemocratisch geachte grote mogendheid als de USSR, maar evenzeer die van haar tegenpool, de zichzelf democratisch wanende VS, die haar eigen intern-democratische (maar sterker nog de politiek-economische waarden) binnen de eigen grenzen superieur stelde ten opzichte van de belangen van kleinere staten op het westelijk halfrond. Democratie is goed zolang het (*‘ons’*) voldoet. In het ‘Vooraf’ van zijn boek beschrijft Vargas Llosa hoe ondemocratisch handelen (i.c. manipulatief handelen) het democratisch besef van burgers in een democratisch land tot *‘een vluchtig goedje’* wordt en in de praktijk tot haar tegendeel verwordt. Met de opkomst in de 20^e en 21^e eeuw van nieuwe en veel geavanceerdere massamediatechnieken (radio, tv, internet, facebook, twitter, instagram) is manipulatie een steeds machtiger wapen geworden en heeft meer dan ooit een enorm krachtige invloed op het democratisch proces.

Samenvattend betoog ik dat in een tijd als de onze, waarin niet alleen de oude media zoals kranten, radio en televisie, maar ook nieuwe vormen als facebook, twitter, instagram, youtube, het verspreiden van feiten, nepnieuws, opinies een nieuwe en veelomvattende invloed hebben op de mens. Diens zicht op de werkelijkheid is, door de omvang, gelaagdheid, snelheid van verspreiding en complexiteit, met deze nieuwe mogelijkheden nog diffuser geworden dan ze amper twee (laat staan zeven) decennia geleden al was. Daarmee is de noodzaak nog sterker voelbaar om de gevaren van manipulatie via al deze vormen te doorzien, want zij vormen een bron voor illusies en hindernissen bij het realiseren van een democratische samenleving.

7. Democratische Gespletenheid

Binnen een gevestigde democratie hebben we de mogelijkheid om eens in de paar jaar onze eerder uitgebrachte stem te bevestigen dan wel een andere richting te geven of een rekening te vereffenen. In de tussenliggende perioden heeft het electoraat de mogelijkheid via de media of via deelname aan politieke partijvergaderingen zijn stem te laten horen of zelfs demonstratief de straat op te gaan en zijn (on)genoegen te laten blijken.

Maar buiten deze democratische gekaderde orde verkeren en werken wij vaak in structuren die haaks staan op de democratische idee. We kunnen hierbij denken aan lidmaatschappen van religieuze gemeenschappen, waarin hiërarchische structuren heersen die hun macht op andere wijze doen gelden en andere, tegendraadse, loyaliteiten eisen. Meer specifiek valt te denken aan religieuze wetten en rechtbanken die mensen moreel binnen een bepaald keurslijf willen houden door staatrechtelijk democratisch bepaalde rechten te verbieden en te veroordelen, zoals het geval is bij

---

⁴⁶ https://en.wikipedia.org/wiki/Edward_Bernays

echtscheiding, abortus en euthanasie. In dergelijke buitenstatelijke organisaties is er zelf nauwelijks of geen democratische orde waarop diezelfde burger invloed heeft kunnen uitoefenen, anders dan door zich erbij neer te leggen op straffe van excommunicatie of fatwa's. In Engeland en Canada bestaan er Shariaraden die parallelle jurisdictie uitoefenen en Islamitisch recht toepassen. Ook binnen gezinssituaties bestaat er geen democratie, hoewel er zich sinds de 60-er jaren een soort onderhandelingshuishouding⁴⁷ heeft ontwikkeld. Echte democratie bestaat ook niet binnen de verhoudingen tussen werkgevers en werknemers, al zijn er sinds de 70-er jaren ondernemingsraden en medezeggenschapscommissies die het gebrek aan democratie matigen. Binnen krijgsmachten doet zich dit democratisch tekort ook voor. Men zou kunnen tegenwerpen dat dit laatste gesanctioneerd wordt vanuit een nationaal democratisch kader. Niettemin is er een tegenstrijdigheid qua democratische beleving. Waar ze noodzakelijk is vormt ze een democratische paradox, die men ook tegenkomt in situaties van machtigingswetten en speciale noodwetten, de actuele Coronawetgeving is daar een voorbeeld van.

Een recente televisiedocumentaire *Paradijs Canada*⁴⁸, laat een ander voorbeeld van democratische gespletenheid te zien. De documentaire toont ons dat in een land dat wereldwijd geldt als een modern democratisch de macht van een private onderneming, die olie uit teerzanden wint, zelfs zover reikt dat mensen die leiden onder ernstige milieueffecten ervan (verontreiniging, kanker, uitstervende lokale diersoorten) zich niet durven verweren uit angst maatschappelijk gemarginaliseerd te worden, banen te verliezen of zelfs door financiële bijdragen vanuit die onderneming tot slaafse medewerking gecorrumpeerd worden. Los van een morele context toont het een discrepantie tussen enerzijds de formele democratie en anderzijds de naakte werkelijkheid. De bedreiging van de democratie door individueel handelen van burgers of instanties, hetzij bedrijven of de overheid zelf, is een permanent gegeven, ze hoort bij de weerbaarheid van het bestaan. Echter wanneer de democratische instituties, regering en overheidsapparaat, hun taak tot bescherming van die democratie onvoldoende serieus nemen door democratie-ondermijnend handelen te tolereren of daaraan zelfs uitvoering te geven, dan ontstaat de ervaring van gespletenheid ten aanzien van belofte en taakuitvoering binnen diezelfde democratische samenleving. In zo'n geval woekeren gevoelens van machteloosheid en verontwaardiging over de niet nagekomen democratische 'belofte'. Deze democratische gespletenheid is geen illusie, maar een realiteit en vormt daarmee te vaak een complexe hindernis op weg naar democratische progressie.

8. Samenvatting

Dit hoofdstuk heb ik gewijd aan randvoorwaarden, illusies en hindernissen met betrekking tot democratie. De eerste twee paragrafen handelden over de spanning tussen enerzijds het verlangen naar vrijheid en anderzijds het onbehagen over ongelijkheid tussen burgers en de invloed die dit heeft op hun perceptie over wat politiek wenselijk en onwenselijk is en de effecten daarvan op de totstandbrenging van een democratische samenleving. De burger wil in voldoende mate zijn invloed kunnen doen gelden om een gelijkwaardige positie te realiseren, anderzijds wil de burger zijn idealen verwerkelijken, succesvol zijn, en dat laatste laat zich vooral afmeten in een maatschappelijke positie en anders zijn wat ongelijkheid impliceert. Het is die laatste wens die veel Europeanen in de afgelopen eeuwen tot een vlucht uit armoede, al dan niet officieel lijfeigenschap en vervolging, naar de Nieuwe Wereld dreef om daar de *'The American Dream'* te realiseren, wat leidde tot een nieuwe democratische ontwikkeling. Die progressieve ontwikkeling op zowel economisch als politiek terrein, ging in wat ik al aanduidde als democratische gespletenheid ten koste van de oorspronkelijke en van het Afro-Amerikaanse deel van de bevolking. Een gespletenheid, waarvan het besef een waarschuwing moet inhouden ons niet tevreden te stellen met wat op democratisch gebied is bereikt. Die gespletenheid uit zich ook in wat in paragraaf 6 werd betoogd aan de hand van inzichten

---

⁴⁷ Gijs van Oenen *Rutte is niet meer dan de zoveelste influencer in je tijdlijn* artikel in het NRC Handelsblad van 5 september 2020.

⁴⁸ VPRO najaar 2020.

van professor Steve Peters. Een concurrentie tussen permanent oude en noodzakelijke overlevingsinstincten (verankerd in het limbisch systeem) en de cortex, waarvan de opkomst ons tot rationele inzichten bracht, die de mens scheidde van zijn biologische medeprimaten en voorgangers. De concurrentie tussen beide, limbische systeem en cortex, is op meta-niveau onze 'eeuwige' kompaan. De in de paragrafen van dit hoofdstuk onder de noemer van *Randvoorwaarden, Illusies en Hindernissen* aan de orde gebrachte onderwerpen moeten ons helpen, zo betoog ik, om de in het inleidend hoofdstuk gestelde ambitieuze taakvereisten tot uitvoering te brengen. We moeten ons bewust zijn van de valkuilen, de fata morgana's en de obstakels die we op onze weg daarnaar toe tegenkomen. Het is overigens geen uitputtende opsomming geweest, want er zijn nog andere terreinen te verkennen zoals politieke distantie en scepsis, het ressentiment en bijvoorbeeld spel en spelverslaafdheid binnen de politiek.

Hoofdstuk 5. Conclusie

Naarmate de mens zich in zijn individualiteit steeds meer geconfronteerd weet met de ander, eerst alleen met de moeder, de familie, de directe medemens enzovoort wordt 'zijn werkelijkheid' allengs groter, dynamischer, multidimensionaal en hoewel hij voor zichzelf tijdens zijn leven het centrum daarvan blijft van waaruit alles wat hij aanschouwt, absorbeert, verwerkt en in daden (waaronder paradoxaal genoeg ook passiviteit) vertaalt, verschuift voortdurend zijn plaats te midden van zijn medemens, te midden van een wereld, die niet alleen een medemenselijke verhouding maar tegelijkertijd een ecologische positie inhoudt. Men zou kunnen zeggen: een aaneenschakeling van individuele Copernicaanse revoluties. Aan de muren van een Rotterdamse straat prijkt in neonletters de poëtische zin van Jules Deelder⁴⁹: *de Omgeving van de Mens is de Medemens*. Op eerste gezicht is dit een even rake als simpele zin, die overtuigt, doch op tweede gezicht schiet de raakheid van het simpele toch tekort. Ze is niet onwaar, maar zij omvat niet de (hele) werkelijkheid. Op een andere plek in Rotterdam prijkt op het dak van de kunstacademie: *'Alles van waarde is weerloos'* van Lucebert⁵⁰. Ook die regel is raak en simpel, maar ook hier bespeur ik ondanks de poëtische kracht ervan een essentieel tekort. Essentieel omdat noch alleen de medemens de omgeving van de mens is, noch dat alles wat van waarde weerloos is, weerloos mag zijn. Of is het in dit laatste geval een verzuchting van de dichter dat de werkelijkheid er een is van menselijk handelen die alles wat buiten hem van waarde is als weerloos behandelt en bevat de eerstgenoemde dichtregel dan de impliciete waarschuwing van de tweede, dat door zo te handelen hij niet alleen de medemens maar uiteindelijk ook zichzelf uit de weg ruimt.

We hebben als mens te maken met een ecologische omgeving die in extremis kortweg inhoudt: *'Man ist was man isst'*, men is wat men eet, dat ons impliciet gebiedt onze omgeving schoon te houden qua lucht, water en voedsel. Als de mens zichzelf en zijn medemens van waarde beschouwt, moet hij zich weerbaar opstellen, moeten *wij* ons weerbaar verhouden ten opzichte van de buitenwereld die vooraleerst de medemens is, maar ieder van ons is ook medemens voor de anderen. De mensheid zelf is een verzameling van individuen, met belangen die samenvallen maar ook een van belangen die concurreren en elkaar opponeren. Dat belangentheater en de regulering ervan is het theater van de politiek. Dit theater vormt de binnenwereld van de mens(heid). Binnen dat theater zijn er competitieve theaters of decors, coulissen en ensceneringen (schuivende panelen), waarvan de democratie de meest uitdagende, de moeilijkst realiseerbare is omdat, zoals ik in mijn inleiding (p. 4) en in het voorgaande hoofdstuk (p. 32-35) ter sprake bracht, de mens te maken heeft met zijn specifieke *'make-up'*, waaronder zijn vermogens, zoals het pariëtale, het limbische en het cortex-deel van het centrale zenuwstelsel, waarvan elk deel met zijn specifieke inbreng ons handelen aanstuurt zij het niet zonder conflicten.⁵¹ Het is die *make-up* die ons een bijzondere rol en verantwoordelijkheid oplegt jegens de mede-wereld. Die innerlijke strijd van ieder mens en in de schier oneindige optelsom van allen ervan, heeft in de geschiedenis zijn sporen nagelaten.

In hoofdstuk 3 heb ik een relatief klein deel (qua tijd en plaats) van die geschiedenis behandeld onder de titel *De opmars van het democratisch bewustzijn* aan de hand van Bermans boek (Europa) en deels dat van Tocqueville *Over de Democratie in Amerika*. Het verlangen naar democratie kwam niet uit de lucht vallen. Zij wortelt diep in de geschiedenis. De klassieke Griekse oudheid getuigt ervan. De grond van haar wortels werd vooral na de middeleeuwen omgewoeld door ontwikkelingen die het leven en het aardoppervlak ingrijpend hebben veranderd: explosieve bevolkingstoename, (neo-) kolonialisme, individualisering, industrialisering⁵², wereldhandel, urbanisatie, niet-religieuze

---

⁴⁹ Justus Anton (Jules) Deelder (Rotterdam 1944-2019), Rotterdams dichter, schrijver, voordrachtskunstenaar stond bekend als de nachtburgemeester van zijn geboortestad.

⁵⁰ Lucebert, pseudoniem van schilder en dichter Lubertus Jacobus Swaanswijk (Amsterdam 1924-Alkmaar 1994).

⁵¹ Ik abstraher van andere vermogens en menselijk toebehoren. Ik zie ook af van het erbij betrekken van Dick Swaab's boek *Wij zijn ons brein*.

⁵² Ik vat daar de later opkomende dienstenindustrie onder.

ideologieën, met als (voorlopig) laatste wereldomvattende verandering: digitalisering (het World Wide Web). Met het schuiven der panelen van het huis, dat geduid wordt als wereld, planeet en habitat, lijkt het alsof we niet meer in verschillende 'huizen' leven, maar nog slechts in een huis achter een voordeur, maar wel een nog met glazen plafonds en wanden, die doorlaatbaar zijn zoals Dewey het duidde met het woord *endosmosis*. Wand en die ook selectief transparant zijn en waarvan het zicht soms beloften, soms afschuw oproepen en die ook gezien moeten willen worden. Alles wat de mens aan kennis en kunde en materialiteit (fysiek en juridisch) ontwikkelde (waaronder een opkomend militair industrieel complex) ging daardoor gepaard met een veelheid aan geweld in de vorm van (godsdiens)oorlogen, slavernij, discriminatie, onderdrukking (ook via disciplineren), uitbuiting, genocidale uitroeiing, terrorisme én redelijk recent ecologische dreigingen. Wat gebeurt er? Welke multi-dimensionale werkelijkheid doorgronden we?

Aan het begin van de inleiding (p. 3) schreef ik:

Ik zal betogen dat het voor de mens - die gegeven de eindige omvang en de gesloten vorm van de planeet als haar habitat- noodzakelijk en onontkoombaar wordt om zich juist op democratische basis met elkaar en ten opzichte van de *Umwelt* te verhouden, zulks omwille van de vrede, het behoud van de aarde en van zichzelf. Dit alles vereist educatie, oefening, weerbaarheid en frustratie-management. Slagen wij niet in de vervulling van die aan ons zelf te stellen opdracht, dan zal daar een aanzienlijke prijs voor worden betaald, die niet anders dan als verlies kan worden gekenschetst.

Waarom is de democratie meer dan andere politieke bestuursvormen noodzakelijk en onontkoombaar, zoals ik stelde. In letterlijke zin is en blijft het mogelijk dat ook andere bestuursvormen zullen blijven worden gehanteerd, zoals we ook vandaag nog democratische naast semi democratische en autoritair geregeerde landen kennen, waarin het bestuur passief dan wel actief gedelegeerd wordt naar een heersende klasse met aan het hoofd een autocratisch leider zelfs nog onder het mom van democratie. Plato, Socrates en in iets mindere mate Aristoteles hadden hun ernstige bedenkingen over of het volk capabel was mee te regeren. Het was daarvoor volgens hen niet geëquipeerd en zoals Dewey schreef wilde de heersende klasse in die tijd de lagere klasse(n) daarvan afschermen door opleidingen gesegregeerd te houden. De grenzen tussen de klassen moesten scherp getrokken blijven teneinde de macht te behouden. De institutioneel idealistische filosofieën van de 19^e eeuwen trokken volgens Dewey vergelijkbare strakke grenzen tussen de bestaande klassen die tegelijkertijd een nationalistische afbakening dienden. Die afbakening leidde in dezelfde eeuw tot sterke wrijvingen tussen de verschillende landen op het Europese continent en tot na-ijver op het gebied van ieders koloniale ambities. Het bleek een recept voor steeds heftiger, steeds verwoestender oorlogen die tot diep in de 20^e eeuw plaatsvonden. Het is precies op dit punt, waarop zo is mijn stelling, de noodzaak en de onontkoombaarheid van democratie rust: de vrede.

De vrede als begrip van afwezigheid van geweld, geweld niet alleen tussen mensen onderling maar ook geweld van de mens tegen zijn *Umwelt*, het milieu, de fauna, de flora, tegen de natuur in haar breedste zin, ook onder de noemer van het ontvreemden, het monopoliseren van grondstoffenwinning en -gebruik, het geweld tegen cultuurrijdommen, al het geweld dat de mens via een omweg op zichzelf en zijn habitat projecteert, of de ene (groep) mens(en) op de ander(en) om zichzelf een voorsprong te verschaffen bij wijze van een (economische of gewapende) *pre-emptive strike*, het preventief handelen, dat een afgrond, een on-inhaalbare ontwikkelingsafstand schept tussen partijen. De modellen van de Oude Grieken, de 19^e-eeuwse nationale staten, het gedrag van hun heersende klassen maar ook van hun burgers op macro- en microniveau zijn niet alleen van hun tijd, ze vergezellen ons nog steeds. De reflex van die modellen ligt diep in onze innerlijke gesteldheid, onze fysieke make-up verankerd, zoals ik besprak. De balanceer-act daarvan houdt een voorwaarde in voor vooruitgang, maar is dan nog geenszins een garantie voor de vrede

zelf, zoals we na 1945 hebben kunnen vaststellen.⁵³ Een voorwaarde, zelfbeheersing, is ze wel, omdat ze ons een *uitzicht*, een alternatief, en een educatief *inzicht* biedt om vrede tot stand te brengen. In hoofdstuk 2 besprak ik Dewey's tweevoudig instrumentarium onder de titel *Het Democratisch Ideaal*:

- a. Waarvan de eerste inhoudt dat er niet alleen veel talrijkere en meer gevarieerde punten van gedeeld gemeenschappelijk belang (*tussen mensen/pb*)⁵⁴ zijn, maar ook een groter vertrouwen op de erkenning van wederzijdse belangen als een factor in sociale controle;
- b. Het tweede betekent niet alleen een vrijere interactie tussen sociale groepen (eenmaal geïsoleerd voor zover de intentie een scheiding kon handhaven), maar ook verandering in sociale gewoontes – de voortdurende aanpassing ervan door te voldoen aan de nieuwe situaties die door gevarieerde omgang ontstaan. En deze twee eigenschappen zijn precies wat een democratische gevormde samenleving kenmerkt.⁵⁵

Hoe dit instrumentarium, dit inzicht uit 1916 (door Dewey verwoord te midden van de eerste wereldoorlog) toe te passen in een wereld honderd jaar later? Er zijn kwantitatieve en kwalitatieve factoren in het geding wanneer wij de tijd van toen met die van nu vergelijken. De wereldbevolking was in 1916 grofweg 1,75 miljard⁵⁶, nu nadert zij de 8 miljard, een bijna vervijfvoudiging (!) in een eeuw tijd. Echter kort na de tweede wereldoorlog bedroeg dat getal nog slechts 2 miljard, zodat armoede, de invloed van oorlogsgeweld, het evident ontbreken van vrede als doelstelling van democratie, onloochenbaar haar invloed heeft uitgeoefend in de eerste dertig jaar na 1916. Een wrange conclusie kan echter ook zijn dat de macht van het menselijk getal (de enorme toename) en het ontbreken van massale wereldomvattende conflicten (het ontbreken van een mondiaal gewapend conflict sinds 1945) '*een ondoorzichtige oorlog*' betekent jegens het milieu, dat wat ons omgeeft, temidden waarvan wij ons bevinden: omgeving, *mi-lieu*, *en-vironment*, *Um-welt*. Niet alleen de wereldbevolking maar ook de institutionele democratie heeft na 1945 aan kracht gewonnen, ook al zouden wij ons in 2021 in een conjunctuurdip kunnen wanen. De onmiskenbare kwantitatieve veranderingen sinds 1945 moeten een even onmiskenbaar kwalitatief effect hebben. Maar gegeven de zorg geuit in het inleidend hoofdstuk betoog ik dat dit kwalitatieve effect een synthetische is, zowel in haar oorzaken als in haar gevolgen. In haar oorzaken kunnen we wijzen op de vooruitgang in de wetenschap, waarvoor meer ruimte en middelen beschikbaar zijn in vredes- dan in oorlogstijd. Op het gebied van gezondheidszorg en 'goede' voeding zijn grote stappen gezet. De achteruitgang of de nadelen ervan zijn gelegen in de factoren die het milieu betreffen. Alleen al het voeden van zoveel meer mensen doet de regenwouden slinken, de grond en de lucht verzuren, het huisvesten breekt in op de leefruimte en diversiteit van fauna en flora, de bevolkingsmultiplier in grondstoffenverbruik vergiftigt de omgeving. Het eerste instrument dat Dewey ons aanreikte is ons te realiseren dat met de ermee samenhangende '*annihilation of space*' wij des te meer onze onderlinge afhankelijkheid en dus onze gedeelde maatschappelijke belangen dienen te beseffen. Die onderlinge afhankelijkheid en gedeelde belangen dwingen ons tot gemeenschappelijk overleg dat niet gedelegeerd kan worden aan autocratisch regerende machten die de eigenbelangen altijd vooropstelt. Dat is de les van onze menselijke geschiedenis. Het tweede instrument van Dewey: '*een vrijere interactie tussen sociale groepen ..... maar ook verandering in sociale gewoontes – de voortdurende aanpassing ervan door te voldoen aan de nieuwe situaties die door gevarieerde omgang ontstaan*'. Vrijheid en bereidwilligheid tot vrijere interactie, de eerste verhoudt zich hoe dan ook niet met afwezigheid van democratie en de afwezigheid van bereidwilligheid tot voortdurende aanpassing en verandering in sociale gewoontes evenmin. Overheersing, verovering, uitsluiting en

---

⁵³ Vietnam, Cambodja, Rwanda en Srebrenica, het Midden-Oosten om slechts de heftigste te noemen.

⁵⁴ De recursie toevoeging tussen haken zijn van mijn hand.

⁵⁵ Ik gaf deze twee opmerkingen van Dewey op bladzijde 11 weer onder verwijzing naar de vindplaats in de literatuur.

⁵⁶ Geraadpleegde website: De Demografische Evolutie, de wereldbevolking groeit met zo'n kleine 9.000 per uur (sdnl.nl) .

plundering, zowel nationaal als internationaal gingen altijd gepaard met het ontbreken van democratie en met manipulatie van het volk. Het door Dewey geschetste "*Individualistic*" *Ideal of the Eighteenth Century*, lijkt dan alsnog het meest voor de hand liggende scenario voor de toekomst, ondanks de paradox van het individualisme en het klaarblijkelijk anti-sociale element ervan zoals besproken in hoofdstuk 2. Het anti-sociale van het individualisme is wat we als naar pathologisch narcisme neigend gedrag kunnen kenschetsen. Dewey gebruikt niet voor niets het woord 'seeming' in zijn boek, omdat hij de opkomst van het individualisme wel degelijk kan koppelen aan sociaal gedrag. Met de opkomst van het individualisme tijdens de Verlichting, ontwikkelde de mens als individu een eigen positie, zocht hij zijn vrijheid in een wereld waarbinnen de mens veelal een onderhorige en onmondige was van de leidende adellijke en religieuze machten. Pas met het individualisme en de oproep ertoe (o.a. Kants *Sapere Aude!*) ontstond als vanzelf de afstand tot de 'opgelegde gelijkschakeling'. De "*Individualistic*" *Ideal of the Eighteenth Century* kon zich toen nog niet doorzetten, omdat de oude machten te sterk waren en de nieuwe krachten te zwak, te weinig talrijk en te weinig opgeleid. Het 'seeming' antisociale van het individualisme biedt een schijntegenstelling. Individuele vrijheid kan het best beleefd worden binnen een democratische samenleving en is eerder bron voor het sociale, een uitdaging tot veranderingsbereidheid, dan een gelijkschakelende groepsdwang, die we als extreme terugvinden in dictaturen en in het bijzonder in de totalitaire variant ervan. Ik schreef in hoofdstuk twee dat het belang van individualisme van Dewey steun vindt bij Immanuel Kants essay *Was heisst Aufklärung?* en diens grondvragen: *Was kann ich wissen? Was soll ich tun? en Was darf ich hoffen?*, ze helpen ons uit vinden wat de Mens is, kan zijn.

Deweys aanbevelingen draaien om het begrip bereid te zijn tot verandering. Veranderingsbereidheid is voor de mens in het algemeen een ingewikkelde zaak. De geschiedenis laat niet anders dan verandering zien en toch zien we ook alom verzet tegen verandering. In het groot en in het klein. Verandering daagt ons uit, verstoort onze rust, bedreigt wat we bezitten, zowel in materiële zin als qua maatschappelijke en religieuze overtuigingen. Wat het bedreigt daartegen verzet onze *Inner Chimp* zich de tragere ratio van onze *Cortex* moet aan de teugels trekken, onze *Pariëtalis* (computer geheugen) werkt selectief. Hun tempo's zijn ongelijk. Die combine verloopt niet vlekkeloos. Hoe zeer we tegen verandering zijn, ons inherente conservatisme wordt toch weersproken door onze daden die niets anders dan verandering voortbrengen: ontdekkingen, uitvindingen, arbeid, denken. De panacee ervan kunnen we deels terugvinden in hoofdstuk drie en vier. Met het door Dewey gemunte *Annihilation of Space* verandert onze ruimte het geen inschikking vordert. Dat vereist overlegt, democratie is de enige vorm waarbinnen de vrede gehandhaafd kan worden en waarbinnen de mens zichzelf en de ander en al het andere kan respecteren. Op blad 1 gaf ik in doorgestreepte vorm de Griekse spreuk weer *Wie de vrede wil, bereide zich voor op oorlog*, een advies dat niet perse onjuist is, maar een die voor de toekomst uiteindelijk geen begaanbare weg is, tekort schiet, ze leidt tot verspilling en tot een zich zelf vervullende profetie: elk wapen vraagt om zijn gebruik. De kracht van poëzie schiet (soms) tekort, de omgeving van de mens is zoveel groter en alles wat van waarde wil zijn moet zich niet weerloos verhouden. Het aloude devies zou ambitieuzer moeten luiden: *Av θέλεις ειρήνη προετοίμασσε για δήμεκράτία*. Wie de vrede wil bereide zich voor op de democratie.

Aan het einde van het inleidend hoofdstuk formuleerde ik een viertal aandachtspunten hoe de mens dichter op en actiever aan het politieke proces zijn bijdrage kan leveren. Dit geldt met name het politieke proces van besluitvorming, waarbij de mens zich meer verantwoordelijk en betrokken zal voelen in een maatschappelijke (Dewey: social) rol. De rol van het instituut educatie speelt daarbij de allergrootste rol, mits zij een mix is van (niet alleen een eenzijdige nadruk op ontwikkeling) van

persoonlijke talenten hoewel het versterken daarvan economische voordelen kent⁵⁷ (de nadruk uit de Platoonse tijd zoals Dewey ons leerde), maar vooral ook op de maatschappelijk indienststelling ervan (het 18^e-eeuwse perspectief). Educatie moet ook omvatten het inzichtelijk maken van waarom niet aan alle individuele wensen (tegelijkertijd en soms nooit) kan worden voldaan, dat vergt psychologisch onderricht. Als ik mij Nederland (pars pro toto) tot model zou stellen moet worden gepleit voor onderwijs vanaf de basisschool, waarbij niet alles wordt overgelaten aan het huidige type van onderwijskrachten, maar dat binnen het onderwijsplan tijd wordt vrijgemaakt voor academisch (hier wel) specialistisch geschoolde krachten op het gebied van psychologie (frustratiebeheersing), geschiedenis (waar het verkeerd en waar het goed ging), geografie, ecologie en politicologie. Gedurende de onderwijscyclus van ongeveer 12 jaar, aanvankelijk speels en successievelijk inhoudelijker, moeten jonge mensen, nieuwe generaties bewuster worden van hun maatschappelijke en natuurlijke habitat en inzicht verschaffen in de randvoorwaarden, illusie en hindernissen waar wij elkaar in de samenleving mee confronteren. Ik beoog niet primair een stelselverandering maar verbreding en verdieping met het oog op een democratisch beter gefundeerde samenleving en de vrede. Instituties als onderwijs maar ook kleinschaliger overleg- en beslissingslichamen als opmaat naar reeds bestaande hogere instituties zouden daaraan ook een bijdrage kunnen leveren. Zich democratisch tot elkaar (willen) verhouden houdt in te erkennen dat al onze particuliere idealen begrensd zijn, zo is democratie het Ideaal van Onvolkomenheden in dienst van de Vrede.

Paul P. Boute Rotterdam, 24 juni 2021

Dankwoord:

Aan het einde van deze scriptie c.q. thesis, die tevens het einde van een lange en inspannende weg is op het pad van de filosofie, waarvan ik aan het begin ervan geen goed beeld had hoe het zich zou gaan ontwikkelen, bleek – hoe kan het eigenlijk ook anders – een boeiend avontuur, waar veel geleerd werd en waar praktijken, termen en denkwijzen soms of misschien wel vaak geheel verschillend bleken van die een mens opdoet in een carrière buiten de faculteit Wijsbegeerte, zoals in mijn geval die het bankwezen. Zo moest er het een en ander ‘intern’ vertaald worden. Een voorbeeld ervan is wel het woord substantie.

Filosofie had mijn interesse al vanaf mijn tienerjaren, die inmiddels ver achter mij liggen. Ik moet bekennen dat wat ik toen meende te begrijpen achteraf anders vaak uitpakte. Het contrast tussen de werkelijkheid van de academische filosofie en het bedrijfsleven waarin ik verkeerde lijkt me omgekeerd ook een aanrader voor de mens die in de eerste categorie zijn leven doorbrengt. In het bedrijfsleven moeten beslissingen en het eraan ten grondslag liggende denken soms in een split-second worden uitgevoerd, wil men niet met (grote) verliezen (van geld of kansen) worden geconfronteerd. De alomvattende werkelijkheid is als een diamant, hard, facetrijk, maar daardoor kan zij schitteren.

Ik dank alle hoogleraren, docenten en alle faculteitsmedewerkers die mij wegwijis hebben gemaakt in de wijsbegeerte, een weg die nooit meer ophoudt en immer zal moeten worden begaan tot aan het einde van mijn aards bestaan. In het bijzonder dank ik mijn begeleider Gijs van Oenen en Henri Krop, de laatste met name omdat zijn Hovo-colleges in 2014 mij toen hebben aangezet de studie filosofie aan de Erasmusuniversiteit te hervatten.

---

⁵⁷ De wet van comparatief voordeel (o.a. David Ricardo 1738-1812). Het komt er onder andere op neer dat je je specialiseert in datgene waarin je het (aller)beste bent, zelfs wanneer je in alles het beste zou zijn.

Bibliografie

Berman, Sheri *Democracy and Dictatorship in Europe. From the Ancien Régime to the Present Day* Oxford University Press (2019). ISBN 978-0-19-937319-2.

Brinkel, Theo *Haagse jaren, De politieke memoires van Ruud Lubbers* (2020) Ambo/Anthos Amsterdam ISBN 3 789026 352607.

Dewey, John *Democracy and Education, An Introduction to the Philosophy of Education* (1916) (e-book versie gedownload uit de bibliotheek van de Erasmus Universiteit).

Israel Jonathan *A Revolution of the Mind* (2010) Princeton University Press. ISBN 9 780691142005.

Kant, Immanuel *Was heisst Aufklärung* (1784) *Berlinische Monatsschrift*

Kant, Immanuel *Kritiek van de Zuivere Rede* (1781) (A805) 1787 (B833) Nederlandse Editie Uitgeverij Boom 2004

Oenen, Gijs van *Rutte is niet meer dan de zoveelste influencer in je tijdlijn* Artikel in het NRC Handelsblad van 5 september 2020.

Peters, Steve *The Chimp Paradox* (2012) Penguin Random House UK London ISBN 9 781785 040573.

Popper Karl R. *Alles Leben ist Problemlösen* (1994) R. Piper GmbH & Co. KG München ISBN 3-492-03726-7.

Rousseau, Jean-Jacques *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes* (1755) editie 1969 in de serie folio essais Éditions Gallimard, Parijs ISBN 9 782070 325412.

Sen, Amartya *Identity and Violence The Illusion of Destiny* (2006) Penguin Books Ltd. London ISBN-13: 978-0-713-99938-9.

Spinoza, Benedictus de *Ethica* vertaald en ingeleid door Prof. Dr. Henri Krop (2009) Uitgeverij Bert Bakker Amsterdam. ISBN 9 789035 126435.

Tocqueville, Alexis de *Over de democratie in Amerika* (1835, 1840) Nederlandse vertaling van 2019 Uitgeverij Lemniscaat B.V. Rotterdam. ISBN 9 789047 704522.

Vargas Llosa, Jorge Mario Pedro *Bittere Tijden (Tiempos Recios)* (2020) 9 789029 094078.

Waal, Frans de *De Bonobo en de Tien Geboden* 12^e druk (2020) Uitgeverij Atlas Contact (Olympus), Amsterdam ISBN 9 789046 707562.

Waal, Frans de *Chimpansee Politiek, Macht en Seks bij Mensapen* (1982) /CIP H.J.W. Becht's Uitgeversmaatschappij B.V. Amsterdam ISBN 90 230 0447 7.

Waal, Frans de *'Zijn we slim genoeg om te weten hoe slim dieren zijn?'* (2016) Uitgeverij Atlas Contact ISBN 978 90 450 2858 3.

Verklaring voor de afbeelding op bladzijde 1 van de scriptie:

Picasso's Guernica. Museo Nacional Centro del Arte Reina Sofia, Madrid

Als illustratie voor deze scriptie heb ik het schilderij van Picasso genomen. Hij maakte het naar aanleiding van het barbaarse bombardement op de Spaanse stad Guernica van 26 april 1937. Dit bombardement werd uitgevoerd ter ondersteuning van Franco tijdens de Spaanse Burgeroorlog (1936-1939) waarbij de democratisch gekozen Republikeinse regering het onderspit delfde en een aan het fascisme gelieerd dictatoriaal bewind werd gevestigd, dat tot november 1975 (!) aan de macht bleef. Het nationale conflict kreeg een internationale dimensie: het bombardement werd uitgevoerd door de luchtmachten van Nazi-Duitsland en het fascistische Italië. Het schilderij is een blijvende en indringende waarschuwing tegen barbarij en de bedreigingen van de democratie toen en nu. Die waarschuwing werd toen onvoldoende herkend, wat leidde tot het enorme onheil door mensenhanden aangericht, die zijn weerga in de geschiedenis niet kende. Het geeft een dubbele betekenis aan de hiervoor geciteerde poëzie van Deelder en Lucebert.

Met dank aan (de erven van) Pablo Picasso en het Museo Nacional Centro del Arte Reina Sofia, Madrid, bij wie het copyright op de afbeelding van dit werk rust, dat ik in maart 1996 in dat museum met eigen ogen mocht zien.